

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлəр мəчмуəси)

Биринчи (53-чү) бурахылыш

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1967

АЗƏРБАЈЧАН МҮƏЛЛИМЛƏРИНИН БЕШИНЧИ ГУРУЛТАЈЫ

МҮНДƏРИЧАТ

	Сəһ.
Азəрбајчан мұəллимлəринин бешинчи гурултајы	3
Азəрбајчан ССР мұəллимлəринин V гурултајынын гəтнамəsi	4
Профессор А. Абдуллајев — Шакирдлəрин нитг инкишафына диггəти артыраг	15
Ибтидан мəктəбдə ана дили тəдриси	
J. Кəримов — Гираəтлə əлағəдар əшја дəрслəри	21
Орта мəктəбдə азəри дили тəдриси	
Н. Күнəшли — Грамматиканын əјрəнилмəsiнə шакирдлəрдə мараг тəрбијəsi тəчрүбəsiндən	33
Н. Хəлилов — Ана дили дəрслəриндə əјани васитəлəрин тəтбиг олунмасына даир	39
Ə. Кəлбəлијев — Азəрбајчан дили дəрслəриндə јохлама јазы ишлəри	51
Əлимухтар Ағажев — Тəјини сөз бирлəшмэлəри вə онларын тəдриси һаггында бə'зи гејдлəр	61
И. О. Бајрамов — V синифдə «Сөзүн гурулушу» бəһсини тəдриси һаггында	67
Орта мəктəбдə əдəбијјат тəдриси	
Əһəдулла Гəнбəров — V—VIII синифлəрдə јазычыларын һəјат вə јарадычылығынын əлағəли тəдриси вə əла-вə материаллардан истифадə едилмəsi тəчрүбəsiндən	79
Ш. Микајылов — Бəдни əдəбијјат һаггында анлајышын верилмəsiнə даир	85
Ə Əфəндизадə — Суаллара чаваб	97
Бу китаблары охумағы мəслəһət билирик	103
«Азəрбајчан дили вə əдəбијјат тəдриси» мəчмуəsiнин 1967-чи ил үчүн тематик планы	111

Бу ил јанварын 26 вə 27-дə Азəрбајчан мұəллимлəринин бешинчи гурултајы кечирилмишдир. Педагожи ишин əсил устасы олан габагчыл мұəллимлəр, маариф ишчилəри, алимлəр, партија, совет, комсомол, һəмкарлар иттифагы тəшкилатларынын рəһбэр ишчилəри гурултаја нұмајəндə сечилмишдилəр.

Гурултајын ишиндə Азəрбајчан КП МК-нын биринчи катиби В. J. Ахундов јолдаш, Азəрбајчан КП МК-нын катиблəри П. М. Јелистратов, Ə. Ч. Əмиров, Ш. Г. Гурбанов, Азəрбајчан ССР Назирлəр Советинин сəдри Ə. М. Əлиханов, Азəрбајчан ССР Али Совети Рəјасət Геј'əтинин сəдри М. Ə. Искəндəров јолдашлар иштирак етмишлəр.

Гурултајда ССРИ маариф назирини М. А. Прокофјев, Сов.ИКП Мəркəзи Комитəсинин мəс'ул ишчиси J. И. Волынкина, Маариф, Али Мəктəб вə Елми Идарə Ишчилəри Һəмкарлар Иттифагы Мəркəзи Комитəсинин сəдри Т. П. Јанушковскаја јолдашлар, һабелə гардаш мұтгəфиг вə мухтар республикалардан кəлмиш гонаглар да иштирак етмишлəр.

Гурултајда Азəрбајчан ССР маариф назирини, профессор М. М. Мейдизадə «Сов.ИКП XXIII гурултајынын гəрарлары илə əлағəдар олараг Азəрбајчан ССР-дə үмүмтəһсил мəктəблəринин ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында» мəрузə етмишдир.

Гурултајда Азəрбајчан КП МК катиби Ш. Г. Гурбанов јолдаш нитг сөјлəмишдир.

Республика мұəллимлəринин V гурултајы кениш гəтнамə гəбул етмишдир.

АЗƏРБАЈЧАН ССР МҮƏЛЛИМЛƏРИНИН V ГУРУЛТАЈЫНЫН ГƏТНАМƏСИ

Азәрбајчан мұәллимләринин V гурултајы «Сов.ИҚП ХХІІІ-гурултајынын гәрарлары илә әлагәдар олараг республикада үмүмтәһсил мәктәбләринин ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында» Азәрбајчан ССР маариф назирин М. М. Мөһдизадә јолдашын мә'рузәсини динләјиб мұзакирә едәрәк гејд едир ки, Совет һакимијјәти илләриндә, өлкәмизин һәр јериндә олдуғу кими республикамызда да өз дәрин мәзмунуна вә әһатә даирәсинә көрә мисли-бәрабәри олмајан мәдәни ингилаб һәјата кечирилмишдир. Сосиализм совет адамларыны тәһсил вә маарифин ишығлы јолларына чыхармыш, оғларын мә'нәви һәјатыны мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә јүксәлтмиш вә зәнкинләшдирмишдир. Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти бу бөјүк вә мөһтәшәм вәзифәнин һәјата кечирилмәсиндә мәктәбин һәлледици ролуну јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Бөјүк Октябр сосиалист ингилабына гәдәр әһалисинин 90 фазиндән артығы савадсыз олан Азәрбајчан инди башдан-баша савадлылар республикасына чеврилмишдир. Әсиа демократик маариф системи әсасында ана дилиндә мәктәбләр тәһсил едилмиш, бүтүн вәтәндашларын али вә орта тәһсил алмалары үчүн һәр чүр шәраит вә реал имканлар јаранмышдыр. һәр јердә үмуми ичбари сәккизиллик тәһсил һәјата кечирилмишдир. Халг мұәллимләринин бөјүк бир ордусу јетишмишдир.

Партијамызын ХХІІІ гурултајынын гәрарында өлкәмиздә коммунизм гуручулуғунун јени әзәмәтли вәзифәләри мұәјјән едилмишдир. Гурултај гејд етмишдир ки, совет халгынын кениш чәбһә боју коммунизм гуручулуғу илә мәшғұл олдуғу бир шәраитдә јени инсанын һәртәрәfli тәрбијәси, халг маарифи вә мәдәнијјәтин даһа да инкишафы, бөјүмәкдә олан кәнч нәслин бүтүн тә'лим вә тәрбијәси ишинин даһа да јахшылашдырылмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Совет мәктәби Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәтинин, бүтүн совет халгынын күндәлик диггәти вә мұстәсия гајгысы илә әһатә едилмишдир.

«Орта үмүмтәһсил мәктәбинин ишини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» Сов.ИҚП МК вә ССРИ Назирләр Советинин гәрары кәнч нәслин тә'лим вә тәрбијәсинә бөјүк Ленин гајгысынын јени, парлаг ифадәсидир. Бу гәрар партија вә дәвләтин һәјатында Ленин нормаларынын инкишафы, халг тәсәррүфатына рәһбәрлик үсулларынын јахшылашдырылмасы саһәсиндә партијамызын ишләјиб һазырладығы вә һәјата кечирдији ән мұһүм тәдбирләрдән биридир.

Партија вә совет тәшкилатларынын, мұәллимләрин, бүтүн халг маарифи ишчиләринин кениш һәрәкәт програми олан бу јени гәрар Сов.ИҚП ХХІІІ гурултајынын мәктәб һаггындакы директивләрини һәјата кечирмәјин үсул вә васитәләрини там вә ајдын сурәтдә мұәјјән едир.

Мұәллимләр гурултајы орта үмүмтәһсил мәктәбләринин ишини даһа да јахшылашдырмаг саһәсиндә партија вә һөкүмәтин нәзәрдә тутдуғу тәдбирләри јекдилликлә бәјәнди.

Азәрбајчан мұәллимләринин V гурултајы бөјүк октябрын шанлы јубилеји илиндә, сосиалист Вәтәнимизин бүтүн халғларынын бу ел бајрамына руһ јүксәклији вә әмәк чошгунлуғу илә һазырлашдығлары бир шәраитдә топланмышдыр.

В. И. Ленин демишдир ки, бөјүк ингилабын илдөнүмүнү бајрам етмәјин ән јахшы үсулу бүтүн диггәти һәлә һәлл олунаммыш вәзифәләрә јөнәлтмәкдән ибарәтдир. Гурултај республиканын бүтүн мұәллимләринин вә маариф ишчиләринин јубилеј или, халг маарифи чәбһәсиндә бөјүк вә конкрет ишләр или, бөјүмәкдә олан кәнч нәслин коммунист тәрбијәсиндә јени мұвәффәгијјәтләр или олмалыдыр.

I.

Сов.ИҚП МК вә ССРИ Назирләр Совети мұәјјән етмишләр ки, совет мәктәби бундан сонра да үмүмтәһсил, әмәк вә политехник мәктәби кими инкишаф етмәлидир. Шакирдләрә елмин әсасларыны мұкәммәл мәнимсәтмәк, онларда јүксәк коммунист шүүрлулуғу формалашдырмаг, кәнчләри һәјата, шүүрлу сурәтдә сәнәт сечмәјә һазырламаг мәктәбин әсас вәзифәси олараг галыр. Мәктәб бүтүн тәрбијә ишини һәјатла сых әлагәләндирәрәк шакирдләри ичтимаи инкишаф ганунла-

ры һаггында билликләрлә снлаһландырмалы, мәктәблиләри совет халгының ингилаби вә эмәк гәһрәмәнлығы әһәһәләри руһунда тәрбијә етмәли; онларда жүксәк совет вәтәһпәрвәрән-ји, сосналист Вәтәһнимән мүдафиәһә һазыр олмаг һиссләри ашыламалы; Совет Иттифагында јашајан бүтүн халгларын гардашлыг вә бирлијинин, онларын сосналист өлкәләринин эһәмәткешләри илә достлугунун бөјүк әһәмијјәтнин дәрһндән шәрһ етмәли, мәктәблиләри мүстәмләкәчилик вә капитал һә-кимннәтн әлејһинә, азадлыг вә милли истиглалннәт уғрунда мүбарнзә апаран бүтүн халгларла һәмрәјлик руһунда тәрби-јәләндирмәли; буржуазнја идеолокнјасынын шакирдләрин шүүруна нүфуз етмәсинә, јабанчы әхлагын тәзаһүрләринә гар-шы гәтн мүбарнзә апармалыдыр. Мәктәб, ушагларын идеја вә әхлагн чәһәтдән формалашмасында мүһүм рол ојнајан естетик тәрбијә, һәмчинн мәктәблиләрин физикн инкншә-фына вә сағламлығына чидди фикир вермәлидир.

Азәрбајчан мүәллимләринин IV гурултајындан кечән мүддәтдә республикада бүтүн халг маарифи системинин даһа да инкншафы, үмүмтәһсил мәктәбләри шәбәкәсинин ке-нишләnmәси вә шакирд континкентинин әһәмијјәтли дәрәчәдә артмасы илә әләмәтдардыр.

Чарн тәдрис илиндә республикада 4270 мәктәб фәалијјәт кәстәрир, бу мәктәбләрдә 1088,9 мин нәфәр шакирд охујур (1960-чы илдә 654,4 мин шакирд охујурду). Сәккизиллик үму-ми ичбари тәһсил гануну мүвәффегијјәтлә һәјата кечирилр. Орта тәһсилн инкншафында да јени наилијјәтләр әлдә едил-мишдир.

Лакин республиканын бир сыра шәһәр вә рајонларында сәккизиллик тәһсилннн тамамламадан мәктәбә давам етмәјән ушаглар аз дејилдир, тәһсиллә әһәтә едилмәјән мәктәбјашлы ушагларла һәлә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Көчәри малдарлыг рајонларында ушаглар тез-тез мәктәбдән, тәһлим мәшғәләләр-риндән узун мүддәт ажрылмалы олурлар.

Бир чох рајонларда мәктәбдән узагда јашајан шакирдлә-рин мәктәбә нәглијјәтлә дашынмасы иши пис тәшкнл едил-мишдир; мәктәбјаны интернатларын мөвчуд шәбәкәси кифә-јәт дејилдир, онларын хејли һиссәси јашајыш үчүн аз јарарлы олан вә кирајә едилмиш биналарда јерләшир. Белә биналар-да шакирдләрлә лазыми тәһлим-тәрбијә ишләри апармаг мүм-күн олмур. һәмчиннн бир сыра мәктәбләрдә шакирдләр исти һаһарла гејри-һәһәтбәхш тәһмин едилрләр.

Үмүми ичбари сәккизиллик тәһсилнн һәр јердә вә тама-милә һәјата кечирилмәси партијанын XXIII гурултајынын үмүми орта тәһсилә кечмәк һаггындакы директивләринн мү-вәффегијјәтлә һәјата кечирмәк үчүн әһ мүһүм шәртләрдән биридир. Буна корә до гурултај халг маарифи органларыннн нәзәринн белә бир чохотә чәлб едир ки, јерли партија, совет вә дикәр мүвәфиг тәшкнлатларла бирликдә сәккизиллик үму-ми ичбари тәһсилнн һәјата кечирилмәси үзәриндә даһа чидди нәзарәт етсинләр, бу вачиб иш саһәсиндә кәстәрилән гүсурла-рын әһ јахын бир заманда арадан галдырсынлар, ушагларн-нын тәһлим вә тәрбијәси үчүн валидејиләринн мәс'улијјәтинн даһа да артырмаға һанл олсунлар.

Халг маарифи саһәсиндә чарн бешиллик үчүн әһ вачиб мәсәләләрдән бири 1970-чи илә гәдәр үмүми орта тәһсилн һәјата кечирмәкдир. 1966-чы илдә бу директивнн һәјата ке-чирилмәси үчүн артыг республикада илк бөјүк аддыи атыл-мышдыр. Орта мәктәбләрин IX синифләриннә 53 мин шакирд, јәһни VIII синифи битирәнләрин 75,1 фаһзи гәбул едилмишдир; бундан әләвә 7,7 мин нәфәр (јәһни 10,8 фаһз) орта ихтисас мәктәбләриннә вә пешә-техника мәктәбләриннә гәбул едилмиш-дир.

Нахчыван МССР-дә, Минкәчевир, Әли Бајрамлы шәһәр-ләриндә, Варташен, Газах, Товуз, Ханлар, Гасым Исмајылов, Гах, Дашкәсән вә бир сыра башга рајонларда VIII синифи би-тирәнләрин 85 фаһзиндән чоху IX синифләрдә тәһсилннн да-вам етдирр.

Лакин бүтүнлүкә республикада IX синифләрә гәбул планы јериннә јетирилмәмишдир. Сабирабад, Астара, Абшерон, Күрдәмир, Ағдаш, Губа, Саатлы, Гусар, Шамаһы, Арсу, Јар-дымлы, Масаллы вә бир сыра дикәр рајонларда (хүсусән кәнд јерләриндә) орта тәһсилнн инкншафы үмүмијјәтлә республи-када әлдә едилән сәвијјәдән хејли керидә галыр. Кәндләрдә орта мәктәбләрин шәбәкәси бәрабәр јерләшдирилмәмишдир. Тәзә ачылан кәнд орта мәктәбләриннн мадди базасы чох һал-да зәиф олур, онлар ихтисаслы мүәллимләрлә пис тәһмин еди-лирләр.

Гурултај республика Маариф Назирлијинә вә маариф органларына талшырыр ки, јерли партија вә совет органлары илә бирликдә һәр бир шәһәр, кәнд вә јашајыш мәһтәгәси үчүн үмүми орта тәһсилә кечмәјин перспектив планыны ишләјиб

назырласындар, IX синефларә гәбул үзрә халг тасоррүфәтиә планына јеринә јетирмәк мөгәди илә, һабелә орта үмумтәһсил мәктәбләри шәбәкәсини икишаф етдирмәк вә мөһкәмләндирмәк үчүн лазыми тәдбирләр һазырласындар вә һајата кечирсинләр.

II.

Үмуми орта тәһсилә кечмәк үмумтәһсил мәктәбләриндә тәлим-тәрбијә ишини кејфијјәтини јажшылашдырмагла сых сурәтдә әләгәдардыр. Мүәллимләрни IV гурултајындан кечән мүддәт әрзиндә бир чох мәктәбләрдә тәдрис ишини сәвијјәси хејли јүксәлмишдир, республика мәктәбләрини үчдә бириндән чохунда икинчи ил ејни синефдә галан шакирд, демәк олар ки, јохдур, тәрбијә иши даһа мәзмунлу, марағлы вә рәңкәрәнк олмушдур.

Бүтүн бунларла бәрабәр, Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советини 10 нојабр 1966-чы ил тарихли гәрарында көстәрилдији кими үмумтәһсил мәктәбләриндә тәлим вә тәрбијә ишини сәвијјәси һәлә һәјатың күндән-күнә артан тәләбләринә чаваб вермир. Бир чох мәктәбләри (хүсусән кәнд мәктәбләрини) мәзунлары үчүн биликләри мәнимсәнилмәсиндә сәтһилик, формализм, вәрдишләриң давамсызлығы кими сифәтләр һәлә дә сәчијјәвидир.

Республиканың мәктәбләриндә синефдән-синефә кечирмә вә бурахылыш имтаһанлары, али вә орта ихтисас тәһсил мәктәбләриндә гәбул имтаһанлары, икинчи ил ејни синефдә галма һалларының сәбәбләриниң өјрәнилмәси көстәрир ки, јенә дә әввәлки кими, мәктәбләриң чохунда, хүсусән кәнд мәктәбләриндә ана дили вә әдәбијјат, рус дили, ичтиманјјат, ријазиијјат вә физика үзрә шакирдләриң биликләри күнүн тәләбләринә ујғун кәлмир. Шакирдләриң политехники тәһсил, әмәк тәлими вә онларың пешә мејлини истигамәтләндирмәк саһәсиндә чидди гүсурлар вардыр. Халг маарифи органдары тәлим ишиниң нәтичәләри үчүн мәктәб рәһбәрләри вә мүәллимләрдә һәлә чидди мәс'улијјәт һисси тәрбијә етмир, габагчыл педагожи тәчрүбәни кифајәт гәдәр үмумиләшдириб јаймырлар.

Гурултај республиканың Маариф Назирлијинә тапшырыр ки, мәктәбләриң тәлим-тәрбијә ишиндә олан бу нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн лазыми тәдбирләр ишләјиб һазырла-

сын вә һајата кечирсин; республика Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији илә бирликдә педагожи институтларың вә педагожи мәктәбләриң күтләни мәктәбләрдә, биринчи новбәдә кәнд мәктәбләри илә әдәгәсини мөһкәмләндирсин вә икишаф етдирсин, онларә лазыми јардым көстәрилмәсини тәмин етсин.

Шакирдләриң биликләриңиң кејфијјәтини әсвәли сурәтдә јүксәлтмәк, онлары ичтиман-фајдали әмәјә һазырламаг, һәр бир мүәллимиң, педагожи коллективниң вә халг маарифи органдарының он мүһүм вәзифәси һесаб едилсин. Мүәллим вә мәктәб рәһбәрләриңдә биликләриң кејфијјәти вә өз шакирдләриңиң тәрбијәси үчүн јүксәк мәс'улијјәт һисси тәрбијә олунсуң. Һәр чүр фәнә даһыча гачма һалларының, либераллығың, шакирдләриң биликләриңиң гијмәтләндирилмәсиндә мүәллимләрә јухарыдан тәсир етмәк тәшәббүсләриңиң гаршысы алынсын.

Мәктәбләриң јени тәдрис планлары вә програиларына кечмәси тәдрисниң мәзмунунун елм, техника вә мәдәнијјәтин мүәсир тәләбләри сәвијјәсинә јүксәлмәсинә көмәк едәчәк, елмләриң әсасларының өјрәнилмәсиндә ардычыллығы тәмин едәчәк, шакирдләриң һәддидән артыг јүкләнмәсиниң гаршысыны алачагдыр. Маариф Назирлији Азәрбајчан ССР Ельләр Академијасы вә республика Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији илә бирликдә ибтидаи мәктәбләр үчүн јени програм лајиһәләри вә орта мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты, рус дили вә әдәбијјаты фәнләриңдән орижинал програмлар һазырламаг саһәсиндә бөјүк иш көрмүшдүр. Лакин лајиһә үзәриндә иш һәлә гуртармамыш вә кениш мүзакирә едилмәк үчүн чап олунмамышдыр.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији орта үмумтәһсил мәктәбләри үчүн јени тәдрис планларының вә орижинал програмларың јарадылмасы ишини сүрәтләндирмәли, орта мәктәбләриң мүәјјән едилмиш вахт әрзиндә планлы вә мүтәшәккил сурәтдә јени тәдрис планы вә програмларына кечмәсини тәмин етмәлидир. Ибтидаи мәктәбләрдә, хүсусилә азкомплектли ибтидаи мәктәбләрдә елмләриң әсасының систематик оларә IV синефдән тәдрис едилмәсинә башламаг үчүн лазыми һазырлыг апарылмасына хүсуси диғгәт јетирилмәлидир. Маариф Назирлијинә тапшырылсын ки, Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Мәтбуат Комитәси илә бирликдә үмумтәһсил мәктәбләри үчүн јени дәрсликләр јаратмаг, онларың

кейфијјәтиги јахшылашдырмаг вә мүүјјән олуи муш вахта нәшр етмәкдән өтрү тәдбирләр көрсүн.

Мәктәбләрин ишиндә тәлим вә тәрбијә бир-бири илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр.

Сон заманларда мәктәбләрдә тәрбијә иши јахшылашмыш, тәрбијәнни артыг сынагдан чыхмыш формаларынын тәтбиғи үзрә гијмәтли тәчрүбә әлдә едилмишдир. Габагчыл коллективләр вә мүәллимләр тәрбијә ишинин даһа сәмәрәли вә јени мөтодларыны чәсарәтлә ахтарыб тапырлар.

Комсомол вә пионер тәшкилатлары мәктәбләрә вә мүәллимләрә бөјүк көмәк көстәрирләр.

Бунунла јанашы, бир чох мәктәбдә тәрбијә ишләринин сәвијјәси һәлә дә ашағыдыр. Тәчрүбә көстәрмишдир ки, мәктәблиләрин кениш мараг вә тәләбини јалныз елмләрин әсасынын өјрәнилмәси просесиндә тамамилә өдәмәк мүмкүн дејилдир. Лакин бир сыра мәктәбләрдә шакирдләрлә апарылан синифдән вә мәктәбдәнкәнар тәрбијә иши гәнаәтбәхш шәкилдә тәшкил едилмәмиш, атеист тәрбијә пис гојулмуш, шакирдләрин шүүрунда олан јад идеолокија вә әхлагын тәзаһүрләринә гаршы кифәјәт гәдәр мүбаризә апарылмыр. Республикада мәктәбдәнкәнар мүәссисәләрин шәбәкәси зәиф инкишаф етмишдир, ушагларын јашадыглары јерләрдә онларла апарылан тәрбијә ишләринин тәшкилиндә чидди нөгсанлар вардыр.

Гурултај белә һесаб едир ки, һазырда мәктәбләрдә тәрбијә ишинин бүтүн системини јахшылашдырмаг үчүн әлвәришли шәраит јаранмышдыр. Орта мәктәб штатына синифдән вә мәктәбдәнкәнар тәшкилатчыларын дахил олуи масы, сәнајә мүәссисәләриндә, тикинтиләрдә, мүәссисәләрдә, колхоз вә совхозларда кәнч нәслин тәрбијәсиндә аилә илә мәктәб арасында гаршылыглы әлагә комиссијаларынын вә шураларынын тәшкил едилмәси, мәктәбләрдә естетик тәрбијәнни јахшылашмасы үчүн нәзәрдә тутулмуш тәдбирләр буна кениш имкан верир.

Бөјүк Октјабрын 50 иллијинә һазырлыг шакирдләри истәр дәрсләрдә, истәрсә дә бүтүн синифдәнкәнар ишләрдә Вәтәнимизин гәһрәман кечмиши илә, Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә халгымызын әлдә етдији наилијјәтләрлә, бизим фөвгәл'адә инкишаф перспективләримизлә таныш етмәк үчүн кениш имкан јарадыр.

Гурултај республика Маариф Назирлијинә тапшырыр ки, Азәрбајчан ЛККИ Мәркәзи Комитәси илә бирликдә мәктәб-

ләрдә бүтүн тәрбијә ишинин көкүндән јахшылашдырилиасы һаггында лазыми тәдбирләр һазырласын вә јеринә јетирсин, мәктәби, ону әһатә едән рајонда ушаглар арасында тәрбијә ишинин әсил мәркәзинә чевирсин.

Ушагларын естетик тәрбијәсинә, онларда көзәллији аиләмаг, дәрк етмәк, севмәк вә пијмәтләндирмәк бачарыгы тәрбијә етмәјә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр.

Маариф Назирлији вә онун јерли-органлары Азәрбајчан Коммунист Партијасы МК-нын мәктәбләрдә шакирдләрин естетик тәрбијәсини јахшылашдырмаг һаггындагы гәрарыны һәјатә кечирмәк уррунда даһа инадлы мүбаризә апармалыдыр. Бу ишдә республиканын јарадычы ишчиләри онлара бөјүк көмәк көстәрмәлидирләр.

Гурултај Мәдәнијјәт Назирлијини, Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Киноматографија Комитәсини, республика јарадычылыг иттифагларыны бу бөјүк вәзифәни һәјатә кечирмәкдә мәктәбләрә әмәли јардым көстәрмәјә, мәктәблә әлагәни мөһкәмләндирмәјә, мәктәблиләр үчүн јени јүксәк сәвијјәли әсәрләр јаратмаға чағырыр.

Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин бәдән тәрбијә вә идман ишләрини јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында гәрарынын вә буна мүвафиг олараг Азәрбајчан Коммунист Партијасы МК вә Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин гәрарынын бир сыра рајонларда вә мәктәбләрдә зәиф јеринә јетирилмәси илә әлагәдар олараг, гурултај республика Маариф Назирлијинә тапшырыр ки, идман чәмијјәтләри вә тәшкилатлары илә бирликдә бу гәрарларын һәјатә кечирилмәси ишинә диггәти артырсын, мәктәблиләр арасында бәдән тәрбијәси вә идманын даһа да инкишафыны тәмин етсин.

III.

Совет һакимијјәти иләриндә республикада јүксәк ихтисаслы мүәллим кадрлары һазырланмышдыр. Инди республиканын мәктәбләриндә 62 миң нәфәрдән артыг мүәллим вә тәрбијәчи ишләјир ки, онларын да јарысынын али ихтисас тәһсилли вардыр. Мүәллимләрин әксәријјәти јарадычы шәкилдә, фәдакарчасына, өз гүввәләрини әсиркәмәдән чалышыр, ушагларын коммунист тәрбијәсиндә јүксәк нәтичәләр әлдә едир. Буну гејд етмәк кифәјәтдир ки, тәхминән 17 миң мүәллим иккиликсиз ишләјир. Мүәллим биздә үмумхалг һөрмәти газанмыш, партија вә һөкүмәтин диггәт вә гајғысы илә әһатә олуи муш-

дур. Республикада мұаллим кадрларының ихтисасыны артырмағ саһәсиндә бөјүк иш көрүлмүшдүр.

Лакин Азәрбајчан Коммунист Партијасы МК-ның 1966-чы илли декабр ајында кечирилән пленумунда көстәрилдиҗи киши, мұаллим кадрларының һазырланмасы, јерләшдирилмәси вә тәрбијә едилмәси ишиндә чидди нөгсанлар да аз дејилдир. Мұаллим кадрлары һазырланмасы ишини планлашдырылмасында јол верилән бә'зи сәһвләр, онларын јерләшдирилмәсиндә бурахылан нөгсанлар нәтичәсиндә республиканың бә'зи рајонларында вә шәһәрләриндә бир сыра фәнләр үзрә һәддиндән чох мұаллим топланмышдыр. Һалбуки башга јерләрдә, хүсусән кәнд јерләриндә ихтисаслы мұаллимләрә ертијач һисс олунур. Кәнд јерләриндә мұаллимләрин иш вә јашајыш шәрантинә, онларын идеја, елми вә мәдәни иҗкишафына лазыми диггәт вә гајғы көстәрилмир. Бу да мұаллимләрин тез-тез өз иш јерләрини дәјишмәси илә нәтичәләнир.

Кәнд јерләриндә мұаллимләр үчүн јашајыш евр тикмәк тапшырығлары мүнтәзәм олага јеринә јетирилмир. Чох вахт мұаллимләр нәзәрдә тутулмуш имтијазлардан истифадә едә билмирләр.

Педагожи тәһсил мұәссисәләри мұаллим кадрларының ихтисасыны тәкмилләшдирмәк ишиндә лазымынча иштирак етмирләр, мұаллимләри тәкмилләшдирмә институтларының тәшкил етдиҗи курслар вә башга тәдбирләр чох һалда ашағы сәвијјәдә кечир вә мұаллимләрин артан тәләбләринә чаваб вермир.

Республиканың Маариф Назирлији, онун јерли органлары партија тәшкилатларының көмәји илә јахын мүддәт әрзиндә мұаллим кадрларының сечилмәси, јерләшдирилмәси вә тәрбијәси ишиндә лазыми гајда-ганун јаратмалыдырлар.

Мұаллимлик сәнәти чәтин вә мүрәккәб бир сәнәтдир. О, бөјүк мә'нәви гүввә, педагожи мә'рифәт, дәрин билик тәләб едир. Мәһз буна көрә мұаллимләр үчүн ән јахшы иш вә мәншәт шәранти јарадылмалыдыр. Халг маарифи саһәсиндә чалышан ишчиләрин әмәјини горумағ үзрә ганунлары, верилмиш күзәшт вә имтијазларын јеринә јетирилмәси, мұаллимни нүфузу, ичтимаи фәаллығы, онун идеја вә елми јүксәлиши әләгәдар тәшкилатлары даими олага дүшүндүрмәлидир. Бу, маариф органларының, партија, совет вә һәмкарлар иттифағы тәшкилатларының мүгәддәс борчудур.

Гурултај әмин олдуғуну билдирир ки, партија вә халг иҗгиҗәси илә руһланмыш совет мұаллимләри Октябр иҗгиҗәси һәддиндә һәм бир сыра елми тәдгигатлар апарылмыш, педагогика, психологика вә тәдрис методикасы үзрә гиҗмәтли әсәрләр нәшр едилмишдир. Лакин елми тәдгигат ишләрини сәвијјәси вә әһәтә даирәси һәлә мәктәб вә мұаллимләр гаршысында гојулан мұасир тәләбләрә үзгүн дејилдир.

Гурултај гејд едир ки, сон илләрдә республикада мәктәб ишини мұхтәлиф проблемләринә аид бир сыра елми тәдгигатлар апарылмыш, педагогика, психологика вә тәдрис методикасы үзрә гиҗмәтли әсәрләр нәшр едилмишдир. Лакин елми тәдгигат ишләрини сәвијјәси вә әһәтә даирәси һәлә мәктәб вә мұаллимләр гаршысында гојулан мұасир тәләбләрә үзгүн дејилдир.

Гурултај Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинә тапшырыр ки, республика Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији илә бирликдә, педагогиканың ајры-ајры проблемләри үзрә елми-тәдгигат ишләрини јахшылашдырмағ үчүн тәдбирләр мұәјјән етсин, республикада бу саһәдә әләгәләндириә ишини гүввәтләндирсин, һәмчинин, орта мәктәбләрдә јени тәдрис планы вә програмларының тәтбиги илә әләгәдар олага мејдана чыхан актуал проблемләр үзрә елми-тәдгигатлар апарылмасыны тәшкил етсин.

IV.

Сон једди илдә мәктәбләрин мадди базасыны мөһкәмләндирмәк саһәсиндә мұәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Дәвләт вә саити һесабына, һабелә ичтимаи тәшкилатларын тәшәббүси илә 580 мәктәб бинасы тикилмишдир. Мәктәбләрдә шакирдләр үчүн нәзәрдә тутулан јер 674,6 минә чатмышдыр (1958-чи илдә чәми 396,5 мин иди). Лакин мәктәб тикинтиси планлары һәлә дә илдән-илә јеринә јетирилмир. 1966-чы илдә мәктәб тикинтиси үзрә нәзәрдә тутулан план јеринә јетирилмәмишдир. Сон илләрдә мәктәбләрин мебеллә, аваданлығла, мұасир тәдрис вәсаити илә хејли тә'мин олунмасына бахмајарағ, онлар јенә дә һәмин аваданлыға, хүсусилә техники тәдрис вәсаитинә бөјүк ертијач һисс едирләр. Гурултај разылығ һисси илә гејд едир ки, Азәрбајчан КП МК вә республика Назирләр Совети мәктәбләрин мадди базасыны јахшылашдырмағ үчүн бир сыра конкрет тәдбирләр гәбул етмишләр.

Мәктәблә ичтимаијјәтин әлбир фәалијјәти нә гәдәр мөһкәм олса, орта мәктәбләрин ишини даһа да јахшылашдырмағ үчүн партијаның Мәркәзи Комитәси вә Совет һөкүмәти тәрә-

финдон нәзәрдә тутулан тәдбирләр бир о гәдәр мұвәффәғи-
јәтлә һәјәтә кечәр.

Республикада мәктәбә үмумхалг јардымы кими нәчиб бир
ән'әнә јаранмышдыр. Бакынын 26 Бакы комиссары вә Шаум-
јан рајонларынын, Шамхор, Гасым Исмајылов, Варташен,
Гах, Ханлар вә дикәр рајонларын партија, совет, комсомол
вә тәсәррүфат тәшкилатлары, бир сыра мұәссисәләр, совхоз
вә колхозлар кәнч нәслин тәлим-тәрбијәси ишиндә өз борчла-
рыны вә мәс'улијјәтләрини дәриндән баша дүшәрәк мәктәб вә
мұәллимләрә әлләриндән кәлән көмәји едирләр. Бу көзәл ән-
әнәни горумаг, кенишләндирмәк вә тәблиғ етмәк лазымдыр.

Гурултај ичтимаијјәти, мұәллимләр, халг маарифи ор-
ганларыны, республиканын бүтүн маариф ишчиләрини Бөјүк
Октјабрын әлли иллијини мәктәб шәбәкәсини кенишләндир-
мәк, шакирд континкентини артырмаг, VIII синфи битирәнлә-
ри IX синфә гәбул етмәк, мәктәбләрин тәдрис-мадди базасыны
мөһкәмләндирмәк саһәсиндә 1967-чи илин халг тәсәррүфаты
планыны мұвәффәғијјәтлә јеринә јетирмәклә гаршыламага
чағырыр. Бу мәгсәдлә шәһәрләр, рајонлар, мұәссисәләр, ти-
кинтиләр, совхоз вә колхозлар арасында мәктәбләри вә дикәр
ушаг тәрбијә мұәссисәләрини 1967 — 1968-чи дәрс илинә
вахтында вә нүмунәви һазырламаг саһәсиндә социализм јары-
шыны кенишләндирмәк лазымдыр.

Үмумтәһсил мәктәбинин мұасир инкишаф мәрһәләси мәк-
тәбләрә елми рәһбәрлијия сәвијјәсини јүксәлтмәји, халг ма-
арифи органларынын, биринчи нөвбәдә шәһәр вә рајон халг
маариф шә'бәләринин инспектор һеј'әтини гүввәтләндирмәји
тәләб едир.

Бунунла јанашы маариф системиндә рәһбәр кадрларын
вә инспектор һеј'әтинин сечилмәсиндә дә нөгсанлар аз дејил-
дир. Маариф Назирлији халг маарифи органларына нәзарә-
тин кејфијјәтини јахшылашдырмалы, мәктәб ишчиләринә да-
һа оператив вә конкрет әмәли көмәк көстәрмәлидирләр.

Азәрбајчан мұәллимләринин V гурултајы республиканын
бүтүн мұәллимләрини вә маариф ишчиләрини јени инсанык
тәрбијәси уғрунда јорулмадан, фәдакар хидмәт көстәрмәјә,
бүтүн билик вә гүввәләрини јени нәслин коммунизм идеалла-
ры руһунда тәрбијәси ишинә һәср етмәјә чағырыр.

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГ ИНКИШАФЫНА ДИГГӘТИ АРТЫРАГ

Шакирдләр бүтүн фәһләрә анд дәрсләрдә (истәр әдәбиј-
јат, тарих олсуи, истәрсә чографија, кимја вә ја башга бир
фәһн олсуи) өз фикирләрини ајдын, савадлы ифадә етмәји,
дүзкүн мәдәни вә ифадәли данышмагы бачармалыдырлар.
Тәчрүбәли мұәллимләр бу тәләбләри өз нитгиндә көзләмәјән
шакирдләрлә мүнтәзәм олага иш апарыр, онларын үслуб
сәһвләрини дүзәлдир, дүзкүн тәләффүз етмәдикләри сәс вә ја
сөзләри ислаһ едирләр. Онлар бә'зән нитг мәдәнијјәти тәләб-
ләрини көзләмәјән шакирдләрин һәтта гијмәтини дә азалдыр-
лар.

Мұәллим, јалныз шакирдин нитгиндә олан сәһвләри гејд
етмәклә кифајәтләнмәмәли, бу сәһвләри ислаһ едә-едә она са-
вадлы, мәдәни данышмагы да өјрәтмәли вә беләликлә шакирд-
ләрин нитгини инкишаф етдирмәлидир.

Мәктәбдә бу чәтин ишлә мәшғул олмаг, илк нөвбәдә, дил-
әдәбијјат мұәллимләринин үзәринә дүшүр ки, бунунла да ај-
ры-ајры һәлларда дејил, ардычыл вә мүнтәзәм мәшғул олмаг
лазымдыр.

Һазырда мәктәбләрдә истифадә едилән Азәрбајчан дили
програмында шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн
хүсуси саатлар ајрылмышдыр; белә бир имкан һәмин пробле-
мин һәллинә мұәјјән дәрәчәдә көмәк едә биләр.

Лакин бу програмы тәртиб едәнләр, нитг инкишафы үчүн
орада мұәјјән саатлар ајырмаларына бахмајараг, һәмин мә-
сәлә үчүн хүсуси дәрсләр нәзәрдә тутмамышлар. Онлар бу
ишлә тәдричән мәшғул олмагы мәсләһәт көрмүшләр ки,
фикримизчә, бу чәһәт һазырда истифадә етдијимиз Азәрбај-
чан дили програмынын башлыча нөгсанларындан бири һесаб
олунмалыдыр. һалбуки мұәллимләрин бөјүк бир һиссәси, бу
иши нечә тәшкил етмәји билмәдикләриндән, нитг инкишафы
мәшғәләләрини чох системсиз вә пәракәндә бир шәкилдә апар-
малы олулар.

Узун иллэрин мұаллимлик тәчрүбәси ва мақтаблару апардыгымыз мушаһидалар бизи әмин едир ки, иштг ишкишафы үзрә апарылган иш јалныз о заман јахшы нәтичә нәтичә рағлы ва фајдалы ода биләр ки, ушаглар аша дилшһи һәһәш башлајыб, һис етсиналар ва көрсунлар.

Буна көрә беш ва алтынчы сһиһфләрда бүтүнләүкә бәһәләрдә шакирдлар лексика, фразеолокија ва үслубијјата мұәјјән биләкләри әдә едә биләр ва шифаһи, бәһәш да јазылаы таһшырығлары јеринә јетирәрләр.

Белә биләкләри шакирдлар дил ва әдәбијјат дәреләриндә әһә дәриндән дәрк едәр ва шүүрлу сурәтдә бәһәш дүшәрләр. Ушаг таһшырмаға башладығы күндән сөзләрин мәһәсәһи, орадакы вурғуну, иларә ва узлаһма таһуиларына мәһәсәһи сәһләмаға чалыһыр ва сәһрәлар, јери кәлдикчә, онлардан артығ автоматик сурәтдә истифада едир. Лакин гејд етмәлијик ки, грамматик таһуиларда олдуғу кимн, ушағлары шифаһи иштгн бәһи нормалары илә јахындан таһыш етмәк нә онлар шакирдләрә әјрәтмәк о гәдәр дә асап иш дејилдир. Бу норма лар, биләји нәрдншә чевирмәк үчүн, чохлу төмрин нә чалыш малар тәләб едир.

Ајдындыр ки, бүтүн бу ишләр, грамматик тајдаларын әј рәһилмәси илә сых сурәтдә әләгәлидир. Буна көрә һәмнн иш ләр јалныз иштг ишкишафы үчүн ајрылмыш хүсуен дәреләрдә дејил, ејни заманда дил дәреләриндә дә апарылмалыдыр.

Мәсәлән, мұаллим V сһиһфдә кечдији әвәзлик бәһәшнн иштг мәдәнијјәти ва үслубијјатла әләгәләндириб, шакирдләрә ашағыдакы мә'луматы верә биләр.

Мүәјјән бир мәтн ва ја ифадә ичәрисиндә ејни бир сөзү тәкрар-тәкрар ишләтмәк, ону бир нечә дәфә ешитмәк гулағы мыза ағыр кәлир ва нәтичәдә зейһимиз белә ифадәләри гәбуә етмәк истәмир. Демәк, көрүнүр ки, белә јерләрдә сөзүн тәк рары мәгсәдә мұвафиг ишләдилмәмишдир. Буна көрә дә биз ифадәмиз ејни сөзләрин тәкрары нәтичәсиндә әмәлә кәләп әөгсәндән гуртармағ үчүн, ејни сөзү ифадә едән бәһәш сөзлә рән истифада етмәлијик. Бу мәгсәдлә дә әвәзликләрин, сино нимләрин көмәјинә мұрачиәт етмәлијик. Әвәзликләр: исим, сифәт, сәј ва зәрфин јериндә ишләнән сөзләр олдуғундан, је ри кәлдикчә онлардан истифада едиб чүмләнн ејни сөзләрин тәкрарындан азад етмәк олар.

Әлбәттә, шакирдләрә јалныз әдәби иштгн шифаһи нор маларын әјрәтмәкә кифајәтләймәк олмәз, бурада иштг сә пәдәли олмәгә бәрабәр, һәм дә ајдын, образлы ва кәзәл олмә лядир. Бүтүн буиләри дилшһи тәһимәз әһкиликләринә, ону үслуби рәһкәриәһијинә гәтиб бирләшдирмәк ләһимдир.

Синоним ва антонимләр, һәр шәјлә әвәл, сөзүн әһ нәчә хүсуен јәтләринн көстәрмә јәһкәһи јарәдир ва ушағларда сө зләрә мұәјјән дилшһи ва марағ доғурулар.

Шакирдләрдә синонимләр һағгында мұәјјән мөһүм јә рәтдәгән сәһрә, мұаллим тахтада бир нечә синоним сөзлә р јазыр. Сәһрә һәмнн сөзләри һәрәкәтнн артыб гүвәтләймәк и ва ја кәјфијјат дәрәжәсиннн јүксәлмәси нәгәһи-нәһриәһи охумағы шакирдләрә таһшырыр, мәсәлән:

- 1) гымыһды, күлүмәди, күлү, гәһәһә чәкди,
- 2) күчлү, гүвәтли, гүдрәһли, әһмәһли, пәһләвәһ тәһ, нә һәһк.

Јахуд, шакирдләри ашағыдакы таһшырығлар үзәриндә чалышдырмағ олар:

1. Ашағыдакы чүмләләрдә һәһимнн синонимләрдә һәһ сәһнн дилшһи гүвәли мәһи дәһиәһиәһи көстәрип.

О, ағыллы өләмдир, О, дәһи өләмдир.

2. Ашағыдакы сөзләри кәјфијјәһиәһи көрә (кәһдәһкә әтәл маға доғру принсипи әсәһиәһи) бир-бириннн әрдәһчә јазып. Кәһиш, үчсүз-бучағысәз, биләһкәһи, дәррәкәһи, еһмәһи, ағыл лы, әкәһи, зейһли.

3. Ашағыдакы сифәтләрә әһк мәһиәһи сөзләр таһпн (јә һи онларын антонимләринн көстәрип).

Јүксәк, күчлү, чалыһған, кәдәрли, гәһи.

4. Ашағыдакы фе'лләрә әһк мәһиәһи сөзләр таһпн. Итирмәк, тәһнәләмәк, ачмағ, јәһмағ.

Епитетләр (јәһи вәсфләр, бәһи тә'јилләр) үзәриндә дә шакирдләрлә чох марағлы ишләр апармағ олар. Бурада мұ әһлим әвәлчә, епитет һағгында, тәһминән ашағыдакы тајда да шакирдләрә гыса мә'лумат вермәлидир.

Епитет тәсвир едилән әшјаны тәсәвүрүмүздә чәһләндир маға көмәк едир. Епитетләр иштгн ифадәли ва тә'сирли етмәк үчүн истифада олуған вәсфләр, бәһи тә'јилләрдир. Бир сөзү гүвәтләндирмәк ва ону нәзәрә дәһә зәһкин чәрпдырмағ үчүн артырылан сөзә епитет (вәсф, јахуд бәһи тә'јин) дејиләр; мә сәлән: үз—күләр үз; көнүл—шәд көнүл; сәчлар—пәришан сәчлар.

Епитетлэри ади тә'јинләрден фәргәләндирмаји шакирдләрә өјрәтмәк ләзимдир. Садә грамматик тә'јин мӯәллифини ошјаја олан мүнәсибәт вә ја һисселәрини ифадә етмиш. Мәсәлән, «На- јылан ахыр күнләри иди», «Гыш тә'тилинә башланмышды» кими чүмләләрдә ахыр, гыш сөzlәри садә тә'јинләрди. «Гы- мал пајыз күнләри иди», «Шән тә'тилләр гуртарыр» кими чүм- ләләрдә икә епитет вардыр; бурада гызыл, шән сөzlәриндә мӯәллифини пајыз, тә'тилә олан мүнәсибәти ифадә олуимуш- дур.

Јериндә вә дүзкүн ишләдилмиш епитет һадисәләрини ма- һијјәтини ачмага чох көмәк едир. Епитетин өсил күчү онун сәррастлығында, һәдәфә дүзкүн јөнәлдилмәсиндәдир.

У епитетдән башлајараг шакирдләрә бәдин тә'јинләрини ролу өјрәдилмәли вә бу тә'јинләрини бәдин итгә үчүн мүнәсир бир вәситә олмасы изаһ едилмәлидир.

Бәдин тә'јинләр үзрә бир сыра чалышмалардан итифада етмәк олар; мәсәлән:

1. Шакирдләр верилмиш чүмләләрдә тәсвир олунаи әшја- нын характер аламәтини көстәрән сөzlәри тапыб алтындаи хәтт чәкирләр.

а) Галын, кечилмәз вә дәншәтли мешәдән боғуг сәсләр ешидилди.

б) Күн батаркән гәрб тәрәфдә һашијәси зәрлә һөрүлмүш гара булудлар вә күнәшини солғун шүалары көрүнүрдү.

в) һәр тәрәфи гургушун кими ағырлашмыш боз-гара бу- лудлар бүрүмүшдү.

2. Шакирдләр епитетләри, һансы итгә һисселәри илә ифа- дә едилмәсинә көрә, ајырыб исим, сифәт вә ја зәрфдән әмәлә кәләнләри мӯәјјән едилләр.

а) Бир аз сонра сүбһүн чарчысы олан мӯлајим вә хош сә- һәр күләји әсмәјә башлады.

б) Јашыл мешәликләр ичәрисиндән ахан кичик дағ чајы, сәһәр күнәшини гызыл шүалары алтында күмүш лент кими парылдајырды.

3. Шакирдләрә ашағыдакы епитетләри чүмләләр ичәри- синдә ишләтмәк тапшырылар: бүллур сулар, күмүш фәвварә- ләр, сүзкүн бахышлар, даш гәлбләр, полад сәтирләр, сөнүк көзләр.

Шакирдләр синонимләри, антоним вә епитетләри мәнсим- сәдикдән сонра һәм өз итгәләринә, һәм дә башгаларынын итг- гинә шүүрлу јанашыр вә дилли бәдиә тә'сирини даһа дәгиг һисс едилләр.

Ушагларын итгә икишофиянда шифаһи ифадә вә ишә- ларын хүсуен ролу вардыр. Буиларын ивәү вә апарылмасы методикасы чох мӯхтәлифдир. Белә мөшгәләләр ушагларә кя- рүб ешитдикләри һаггында мӯшәһидә апармаг вә дилләмәк, данышмаг өјрәдир. Мӯәллим белә мөшгәләләрә адәтәи шифа- һи ишәләрдан башланмагы вә бууну үчүн кичик мәтиләрдән итифада етмәлидир. О, шакирдләрә, јарадычы тапшырыг- лар өсөсиндә гысәи вә јыгчам шифаһи һагылетмә апармагы- дыр. Белә һалларда мӯәллим мӯәјјән бир һадисә вә ја фактын (мәсәлән, бир мөктәбли—пионерини икидлийини) адыны чә- кир; сонра шакирдләрә һәмни мәсәлә һаггында шифаһи һекә- јә дүзәлтмәји тәклиф едир. О, сјин заманда тапшырыр ки, һә- мин һадисә мүмкүн дәрәчәдә дәгиг вә рәиқарәиқ тәсвир олуи- малы, һадисәнин јери, гәһрәманын бу чәсарәтли ишә башла- маздан габаг кечирдији психоложи вилар, онун фикир вә һисс- ләри, хариқи көрүнүшү дә һәмни һагылетмәдә верилмәлидир.

Белә һалларда шакирдләрә: фикирләшиб чаваба һазыр- лашмаг, кагызда бә'ән гәјдләр етмәк, мүнәсиб мӯгајисәләр, сә- лис ифадәләр тапмаг үчүн 5—6 дәгигә вахт ајырмаг ләзимдир.

Шакирдләрә мӯшәһидәчилик габилитетини икишаф ет- дирмәк вә өзүнү нәзарәт етмәк вәрдиши јаратмаг үчүн онлары бир сыра мөвзулар үзәриндә ишләтмәк олар; мәсәлән: «Ајлы кечәдә», «Дәннәз кәнарында», «Нефт мә'дәнләри», «Идман са- лонунда», «Көј көл» вә с.

Шакирдләрә дүшүнмәк, хәјала далмаг вә бә'ән дә ујдур- маг үчүн мӯәјјән мөвзулар верилмәлидир; мәсәлән: «Мән һәр шеји билсәјдим, нә едәрдим?», «Әкәр севимли шаиримиз Сә- мәд Вурғун сағ олсајды...».

Ушаглар үчүн өз һисселәри һаггында данышмаг даһа чә- тини олур. Чох вахт онлар утаныр вә күлүнч вәзијјәтә дүшә- чәкләриндән горхурлар. Буна көрә дә һәмни ишә садә мөвзу- лардан башламаг мәсләһәтдир; мәсәлән: «Мәнним ән чох сев- дијим фәсил», «Инсанларда ән гүјмәтли чәһәт нә олмалы- дыр?», «Ән чох севдијим мәшғәлә» вә с.

Јахуд шакирдләр көркәмли ингилабчы Мәшәди Әзизбәјо- вуи ев-музејини көрдүкдән сонра шифаһи мә'лумат һазырла- јырлар: «Мәшәди Әзизбәјовуи ингилаби фәалијјәтини һеч бир заман унутмајачағам», «Бу мәнни һәр шејдән артыг тәәччүб- ләндирди».

Мӯәллим шакирдләрә мәнтинги вә мӯчәррәд тәфәккүрү икишаф етдирмәк үчүн онлара кичик формалы ишәләр тәк- лиф етмәлидир; мәсәлән: «Сабаһын хејир», «Елм—ишыг, чә-

һаләт—зүлмәтдир», «Кишинин сөзү бир олар», «Чүчәши пајыз, да сајарлар».

Шакирдләрни шифаһи нитг мәдәнијјәтини жүксәлтмәк үчүн онларын «ешитмә сајыглыгы»ны инкишаф етдирмәјини ху-суси әһәмијјәти вардыр. Шакирдләр јалныз савадлы даныш-магла кифајәтләммәлидирләр, онлар ејини заманда јахшы-диоксијаја, јә'ни дүзкүн тәләффүз вә ајдын ифадәјә дә јијәлә-мәли, интонасијалары јерли-јериндә ишләтмәји бачармалы вә мәтнин ифадәли охумалыдырлар. Онлар пис гираәти јахшыдан фәргләндирмәли, сөјләнилән нитгин, данышығын нә дәрәчәдә дүзкүн олуб-олмадығыны динләмәк (ешитмәк) јолу илә тә'јин едә билмәлидирләр.

Биз бурада јалныз шакирдләрни шифаһи нитгини инки-шаф етдирмәк үчүн истифадә олуначаг бә'зи јоллары көстәр-мәјә чалышдыг. Шүбһәсиз, бу ишин нөвләри, мәзмуну, апа-рылма методикасы мүхтәлиф јолларла да ола биләр. Бурада әсас вә башлыча идеја ондан ибарәтдир ки, азәри дили вә әдә-бијјат мүәллимләримиз өз фәалијјәтләриндә бир шеји унут-масынлар, о да һәр һансы васитә илә олурса-олсун, шакирд-ләрә мүнтәзәм сурәтдә ана дилиндә саф вә сәлис данышмағы өјрәтсинләр, онлара дилимизин көзәллик вә зәнкинлијини һисс вә дәрк етдирсинләр.

Дил мәдәнијјәти — милләтин өмрү боју газандығы мү-чәррәд идејаларын (дөвләти, ичтимаи-сијаси, шәхси-әхлағи, бәдни), форма вә ифадәләрин мүрәккәб бир системидир. О, бир мәһсул вә бәһрә кими халга мәхсусдур, халгын малыдыр, бир гита, јарадычылыг аддымы кими исә бүтүн дүнјаја мәх-сусдур.

Бу нөгтеји-нәзәрдән азәри дили милли мәдәнијјәтимизин бөјүк наилијјәти олмагла бәрабәр, әһәмијјәти е'тибары илә дә башга дилләр сырасында өзүнә мүәјјән вә көркәмли мөвге тутмагдадыр.

Бүтүн бунлар бизи дилимизин көзәл ән'әнәләрини вә зән-кинликләрини мүһәфизә етмәјә мәчбур едир вә мәктәбләри-миздә шакирдләрин нитг инкишафына диггәти артырмағы биздән тәләб едир.

ИБТИДАН МӘКТӘВДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

Ј. Ш. КӘРИМОВ,
педагожи елимләр һәмкәсәди.

ГИРАӘТЛӘ ӘЛАГӘДАР ӘШЈА ДӘРСЛӘРИ

Ибтидан синифләр үчүн ана дили дәрсликләриндәки ма-териалын бөјүк бир гисми тәбинјјат вә чографијаја аид елми-күтләви мәгаләләрдир. Белә материаллар шакирдләри тәбиәт һадисәләри, бу һадисәләрин ганунаујғунлуғу илә таныш едир, онларын елми-материалист дүнјакөрүшүнү, тәфәккүрүнү вә нитгини инкишаф етдирир.

Бу материалларын елми әсаслар үзрә өјрәдилмәси үчүн әшја дәрсләринин тәшкили зәруридир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр тәдрис ма-териалыны планлашдыраркән әшја дәрсләринин тәшкилиә гәтијјән јер вермир, бә'зиләри исә әшја дәрсләри ады алтын-да, садәчә олараг натурал әјани вәсаитдән истифадә етмәклә кифајәтләнирләр.

Әшја дәрсләри әјани тә'лимлә сых бағлыдыр, лакин ону әјаниликлә ејниләшдирмәк доғру дејилдир. Әјаниликдән ис-тифадә едилән һәр дәрс әшја дәрси дејил.

Ади дәрсләрдә мүәллим јери кәлдикдә үзәриндә сөһбәт кедән әшјаны нүмајиш етдирир. Бу заман әшја бир иллүстра-тив материал кими чыхыш едир, верилән билији тәсдиг едир вә конкретләшдирир. Әшја дәрсиндә исә әшја дәркетмә мән-бәји кими чыхыш едир, ағырлыг мәркәзи ушағларын фикри фәалијјәтишин фәаллашдырылмасына кечир. Шакирд мүша-һидә апарыр, тәдгиг едир, мүәллимин рәһбәрлији алтында ла-зыми үмумиләшдирмәјә кәлир, аңлајышын формалашмасын-да өзү фәал иштирак едир.

Ғабагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, әшја дәрсләри садәчә әјанилик, тә'лим үсулу дејил, тә'лим просеси-нин тәшкилат формасыдыр. Әшја дәрси әшја һағгында мә'лу-матын верилдији адичә дәрс олмајыб, јалныз конкрет әшја үзәриндә гурулан, өзүнәмәхсус чәһәтләрә малик ху-суси дәрс-дир.

Эшја дәрсләри нәһәли гираәт дәрсләриндә јеринә јетир
лән башга иш нөвләри илә, хусусилә екскурсија, мүшәһидә
практик ишләрлә сых әлагәдардыр.

Мә'лумдур ки, һәм екскурсија, һәм дә әшја дәрсләриндә
әшја үзәриндә мүәллимин рәһбәрлији алтында мүшәһидә мү
һүм јер тутур. Екскурсија вә әшја дәрсләри арасында фәрт
чәһәт ондан ибарәтдир ки, екскурсија заманы шакирд өјрә
лән объект өз тәбии шәраитиндә мүшәһидә едир, онун баш
әшјалара мүнасибәтинә вә онларла әлагәсинә фикир верир.

Әшја дәрси исә, әксинә, бир гәјда олараг, синифдә тәшк
олунур. Әшја дәрсиндә әшја өз тәбии шәраитиндән кәнарә
өјрәнилир.

Лакин әшја дәрсләриндә натурал әшја илә јанашы модел
мүгәвва, шәкил вә башга әјани вәсантдән, пәјлама матери
лындан да истифадә етмәк, әшјаларын ән кичик һиссәлариндә
әламәтләринә фикир вермәк, онлары мүгәјисә етмәк, туту
дурмаг мүмкүндүр. Нәһәјәт, әшја дәрсләриндә тәчрүбә кечир
мәк, јазы тахтасында, дәфтәрдә гејдләр етмәк, шакирдләргә
нитгинин инкишафы үзрә иш апармаг үчүн даһа реал имка
лар олур.

Истәр екскурсија, истәрсә дә әшја дәрси гираәт дәрслә
риндә охуначаг бу вә ја дикәр материала хидмәт едир. Буну
лә әлагәдар олараг, екскурсија вә әшја дәрсләринин әлагәт
дирилмәси, имкан дахилиндә ејни мөвзу үзрә әввәл екскурс
јанын, сонра әшја дәрсинин, нәһәјәт, мәтнин гираәтинин тә
кили мәсләһәт көрүлүр. Мәсәлән, III синифдә «Тахыл битки
ләри» мәтнинин гираәтиндән әввәл тарлаја (хырманә, дәјир
манә) екскурсија тәшкил олунмалы, екскурсија заманы әд
едилмиш тахыл биткиләри асасында нөвбәти дәрсдә әшја дәр
си кечилмәли, нәһәјәт, дәрсликдәки мүвафиг мәтн охунмалы
дыр.

Екскурсија илә әшја дәрси арасында белә әлагә һәр јер
дә, һәр бир мөвзунун тәдриси заманы мүмкүн олмур. Белә һа
ларда мүәллим һәмиң мөвзуја анд әшја дәрси илә кифәјә
ләнмәлидир.

Бә'зән әшја дәрсиндән сонра јенидән екскурсијанын тәш
кили мәсләһәт көрүлүр. Мәсәлән, шакирдләр мешәјә илк екс
курсија заманы мешәнин үмуми көрүнүшүнә фикир верир, ме
шә һаггында үмуми тәсәввүрә малик олурлар. Әшја дәрсиндә
мешәдә битән биткиләрин нөвләри илә таныш олур, онлары

ајры-ајры һиссәләри үзәриндә диггәтлә мүшәһидә апарырлар.
Иккинчи екскурсија заманы исә әшја дәрсләриндә таныш ол
дуғлары биткиләр үзәриндә тәбии шәраитдә бир даһа мүшә
һидә апарырлар. Беләликлә, шакирдләрин мешә, орада битән
ағачлар һаггында аилајышларынын мөзмуну зәңкинләшир.

Өјрәнилән объектин характериндән асылы олараг әшја
дәрсләри мүхтәлиф чүр тәшкил олунур. Мәсәлән, инсанни бә
дәни, һејванлар, гушлар, балығлар вә с. илә әлагәдар әшја
дәрсләри бу вә ја дикәр әшјанын (јахуд онун моделини, мү
гәввасынын) нүмајиш етдирилмәси шәклиндә апарылыр. Бе
лә әшја дәрсләриндә мүшәһидә коллектив шәкилдә кедир. Әш
ја дәрсләринин бу нөвүндә рәңкли шәкилләрдән дә истифадә
етмәк фәјдалыдыр.

«Тахыл биткиләри», «Мешә ағачлары вә коллары», «Тар
лаја (баға, бостана) зәрәрверичи һәшәрәт», «Алаг отлары»,
«Тәрәвәз биткиләри» вә с. илә әлагәдар әшја дәрсләри пәјла
ма материалы асасында гурулмалыдыр. Белә әшја дәрсләри
нин үстүн чәһәти одур ки, шакирдләрин һәр бири натурал әш
ја үзәриндә сәрбәст, мүстәгил мүшәһидә апара билир.

«Нефт», «Гум вә кил», «Гар вә буз», «Фәјдалы газынты
лар» вә с. әшја дәрсләри исә тамамилә башга характер дашы
јыр. Бу дәрсләрдә пәјлама материалы илә јанашы тәчрүбә
ләр мүһүм јер тутур. Шакирдләр бир тәрәфдән әшјаны әлиңә
алыб онун хәссәләри илә таныш олур, дикәр тәрәфдән мүәл
лимин гојдуғу тәчрүбәјә диггәтлә бахырлар. Нәһәјәт, онларын
өзләри дә мүстәгил тәчрүбә кечирирләр. Белә дәрсләр чох
чанлы, марағлы кечмәклә материалын шүүрлу вә мөһкәм мә
нимсәнилмәсини дә тә'мин едир.

Һәр бир синиф үчүн әшја дәрсинин тәхминин тематикасы
програма верилмишдир. Мүәллим бә'зән програма көстәри
лән әшја дәрсини башгасы илә әвәз едә биләр. Мәсәлән, III си
нифдә јерли шәраитдән асылы олараг, програма көстәрилән
ләрдән әлавә «Барама», «Балығлар», «Тојуг вә өрдәк», «Ске
лет», «Үрәк», «Дәмир филизи», «Даш көмүр» вә с. әшја дәрслә
ринин тәшкили мүмкүндүр.

Мүәллим әшја дәрсләринин планлашдыраркән чалышма
лыдыр ки, онлар мүмкүн гәдәр дәрсликдән охуначаг бу вә ја
дикәр мөвзу үчүн характерик олсун вә үмумиләшдирмә апар
маг имканы версин. Мәсәлән, «Бизим фәјдалы достларымыз»
мөвзусунда мәтнләр үчүн ағачдәлән характерикдирсә, «Суда
гуруда јашајанлар» мөвзусу үчүн гурбаға характерикдир.

Эшја дәрсләринин мүвәффәгијәтлә кечмәси мүүллиминин она һазырлығындан чох асылдыр. Экәр дәрә үчүн коллекси- ја, һербари, пајлама материалы тәләб олуурса, онлары әв- вәлчәдән һазырламағ лазымдыр. Јерли материалларла әлағә- дар коллексијалары мүүллим әввәлки синифләрдә шакирдлә- рини гүввәси илә һазырлаја биләр. Бир чох эшјалары исә әл- мағ, јахуд башга мәктәбләрлә әлағә сахлајыб кәтиртдирмәк мүмкүндүр.

Мүүллим һәр бир эшја дәрсинә һазырлашаркән шакирд- ләрә верәчәји билкәләрини мәзмуну, дәрсини гурулушуну, эшја дәрсини нзаһлы гираәт дәрси илә әлағәләндирмәјин, шакирд- ләрини интиғини инкишаф етдирмәјин јолларыны вә васитәлә- рини дә мүүјәнләшдирмәлидир.

Эшја дәрсиндә объект һансы јолла өјрәнилмәлидир. В. П. Вахтеров јазыр: «Ибтидан синифләрдә эшја дәрсләри вә әлп- мин лабораторијада апардығы тәчрүбә ејини ишини ики гуртә- рачағ нөгтәсидир». О, дәркетмә үсулларына јүксәк әһәмијјәт верир. Белә һесаб едир ки, һәр һансы сәнәт саһибини һәјата һазырламағ үчүн онун әтрафдакы варлығы дәрк етмәјин елми үсулларыны өјрәнмәси конкрет объектләри өјрәнмәсиндән даһа вачибдир.

Эшја дәрсләриндә бу вә ја диқәр объекти өјрәнмәјин әсәс үсуллары мүшаһидә, тәчрүбә вә практик фәалијјәтдир.

Эшја дәрсләриндә шакирдләр эшјанын әламәтләрини башга эшјанын әламәтләри илә мүгајисә едир, онларын ара- сындакы охшарлығы вә фәрги тапыр, үмумиләшдирмә апарыр- лар. Бу исә шакирдләрин эшја үзәриндә мүшаһидә апармағ, ахтарыш етмәк («тәдгигатчылығ») бачарығыны инкишаф ет- дирир.

Бә'зи мүүллимләр белә дүшүнүрләр ки, шакирдләрини шүү- рунда эшја һағгында ајдын тәсәввүр јаратмағ үчүн эшјаны садәчә оларағ онлара кәстәрмәк кифајәтдир. Лакин мәктәб тәчрүбәси вә психоложи тәдгигат кәстәрир ки, шакирдләр чох заман онлара тәғдим олунан эшјаны һәртәрәфли көрә билмир- ләр. С. Л. Рубинштејн бу мәсәләдән бәһс едәрәк јазыр: «Белә һесаб етмәк олмаз ки, мүшаһидә үчүн шакирдләрлә үз-үзә го- јулмуш эшјада онлар һәр шеји һәмишә лазым олдуғу шәкил- дә көрүрләр. Ешитмәк аздыр—ешитмәји бачармағ лазымдыр, көрмәк аздыр—көрмәји бачармағ лазымдыр».

Гејри-мүтәшәккил һисси саврајышлар һәр заман ајдын тә- сәввүр јаратмыр. Мүүллим мүнтәзәм сурәтдә шакирдләрини эш-

јаны вә тәбиәт һадисәләрини гаврама просесинә, онларда тә- сәввүрләрини јаранмасы просесинә рәһбәрлик етмәлидир.

Эшја дәрсләриндә мүүллим шакирдләрә јалпыз конкрет материали бахмағы дејил, һәм дә һәмийн эшјаја диғгәтлә бах- мағы, онун әсәс әламәтләрини тәсадүфи әламәтләриндән ајыр- мағы, онун башга эшја илә охшар вә фәргли чәһәтләрини мү- әјјәнләшдирмәји өјрәдир.

Эшја дәрсләриндә шакирд јалпыз бахмағла, көрмәклә, һәтта дәғиғ көрмәклә кифајәтләнмир. О, ејини заманда эшјаны ијләјир, дадыны јохлајыр, әлләшдириб бәрклијини өјрәнир, башга эшја илә она тә'сир едир (әзир, чызыр, парчалајыр, әјир, әридир вә с.). Мәсәлән, «Техники вә мәләни биткиләр» мөвзәсунда эшја дәрсиндә шакирд памбығы әлиинә алыб агыр- лығына, јумшағлығына фикир верир, ондан бир парча голарыб ешир, чијидини чыхарыб ағ кағыз үзәриндә әзмәклә онун не- чә ләкә бурахдығыны көрүр, памбыгдан сап, јағ, жмых алын- дығыны практик шәкилдә өјрәнир. Эшја дәрсләринин педаго- жи маһијјәти дә елә бундан ибарәтдир.

Инди дә эшја дәрсләринин тәшкилиинә аид нүмунәләри нә- зәрдән кечирәк.

«Тәрәвәз биткиләри»

Дәрсини мәғсәди: ушағларын тәрәвәз һағгында тә- сәввүрләрини дәғигләшдирмәк.

Вә с а н т: јујулмуш тәрәвәз: көк, помидор, соған, кәләм, лобја, пахла, бадымчан, хијар, картоф, вәзәри, турп, кешниш, шүјүд, сарымсағ.

Дәрсини планы:

1. Екскурсијада өјрәнилмиш материалын тәкрары;
2. Јени материалын ифадәси:
 - а) тәрәвәзә бахмағ, онларын мүгајисәси;
 - б) тәрәвәзин һансы һиссәләри јејилир;
 - в) мејвә һағгында анлајыш.
3. Үмумиләшдирмә вә тәкрар.
4. Евә тапшырығ.

Дәрсини кедиши:

Дүнән дирријә кетмишдик. Орада сиз нә көрдүнүз?

— Биз дирриклә чохлу кәләм, помидор, бадымчан, турп, картоф көрдүк.

— Колхозчулар нә едирдиләр?

— Колхозчулар мәнсул топлајырдылар. Онлар тәрәвәзи тәмизләјиб габлара јығыр вә анбара дашыјырдылар.

— Сиз һансы пшләрдә колхозчуларга көмәк етдиһиз?
— Биз помидору, бадымчаны дәриб сәбәтләрлә дашыды
вә јешикләре јығдыг.

— Картофу (помидору, көкү, кәләми, лобјаны вә с.) неч
јыгырлар? (Ушаглар чаваб верирләр).

— Инди тәрәвәз биткиләринә бахаг. Көрәк јадда сахла,
билмишсинизми?

Мүәллим помидор вә картоф биткисини јазы тахтасын
бәркидир. Нөвбәтчиләр мүәллимни столунун вә парталары
үстүнә мүхтәлиф тәрәвәз биткиләри гојурлар.

— Парталарынызын үстүндәки тәрәвәз биткиләринә бахы
вә өз-өзүнүзә адларыны тәкрарлајын.

Мүәллим помидору галдырыр.

— Бу нәдир? (Помидор).

Беләликлә, бир-бир мүхтәлиф биткиләри галдырыб адла
рыны хәбәр алыр. Бә'зи биткиләрин исә адларыны өзү ара
ла дејир, ушаглар тапыб јухары галдырырлар.

— Бир тәрәвәз биткисини башгасындан нечә ајырырса
ныз?

— Рәнкинә көрә. Мәсәлән, хијар јашыл, помидор исә гы
мызыдыр.

— Бадымчанын рәнки нечәдир?

Ушаглар чәтинлик чәкирләр. Бә'зиләри «химическ», ба
зиләри «мүрәккәб рәнкиндә», бә'зиләри «бәнөвшәји» дејирләр.

— Доғрудур, бадымчан бәнөвшәјидир. Биз бу рәнки ба
дымчаны да адландыра биләрик.

— Бәс көкүн рәнки нечәдир?

Ушаглар јенә чәтинлик чәкирләр. Бә'зиләри көкүн сары
бә'зиләри исә гырмызы олдуғуну билдирирләр.

— Габағын рәнки нечәдир? (Сары).

— Помидорун рәнки нечәдир? (Гырмызы).

— Бәс көкүн рәнки онларын ејнидирми? (Јох).

Мүәллим өзү изаһат верир:

— Көкүн рәнки нарынчыдыр.

— Јадыныза салын көрәк һансы мејвә бу рәнкдәдир.

— Мандарин, апелсин...

Мүәллим «бәнөвшәји», «бадымчаны», «нарынчы» вә с
сөзләри јазы тахтасына јазыр.

Бир нечә тәрәвәз биткисинин рәнки һаггында сөһбәт кет
дикдән сонра мүәллим онлары кәсиб ичини дә кәстәрир. Ша
кирдләр хијарын үстү јашыл, ичи ағ, турпун үстү гырмызы

ичи ағ, соғанын үстү чәһраји (вә ја бәнөвшәји), ичи ағ олду
ғуну көрүрләр.

— Тәрәвәз биткиләрини даһа нечә фәргләндирмәк олар?

Әкәр неч кәс чаваб вермәсә, мүәллим шакирдләрдән бири
ни өз столунун гаршысына чагырыб овчуна помидор, соған,
турп вә с. гојур вә адыны демәји тәләб едир.

— Инди де көрүм тәрәвәзи даһа нечә танымаг олар?

— Формасына көрә. Тәрәвәзин формасы чүрбәчүрдүр.
Шакирдләр форма билдирән сөзләри (јумру, узунсов, јасты
вә с.) өјрәнирләр.

— Даһа нечә танымаг олар?.. Көзләринизи јумуб ијләјин.
Шакирдләр помидору, кәләми, хијары, кешниши ијинә кө
рә фәргләндирирләр.

— Даһа башга чүр фәргләндирмәк олмазмы?

— Олар. Дадына көрә дә фәргләндирә биләрик.

Мүәллим бир нечә ушағын көзләрини бағлајыр вә бир-бир
тәрәвәзи кәсиб дадына бахмағы тәләб едир. Шакирдләр дады
на көрә онларын адларыны мүәјјәнләшдирирләр.

Мүгајисә үчүн ејни шакирдә дадына көрә кәскин фәрглә
нән тәрәвәзи (помидор—хијар, көк—соған вә с.) вермәк јах
шыдыр.

— Диррик биткиләринин һансы һиссәләри олур? (Ша
кирдләр чаваб верирләр).

Мүәллим көкүндән чыхарылмыш помидор шахыны элин
дә тутуб бир даһа онун һансы һиссәләри олдуғуну хәбәр алыр.
Чагырылмыш шакирд помидорун көкүнү, көвдәсини, јарпаг
ларыны, ичәјини вә мејвәсини кәстәрир. Һамы партанын үс
түндәки помидор биткисини элинә алыб бу һиссәләри тапта
га чалышыр.

Мүәллим хијары вә помидору кәсиб ичини кәстәрир.
Ушаглар да кәсиб онларын ичиндәки тохумлара, тохумларын
һансы гајда илә јерләшмәсинә бахырлар. Онлар белә бир нә
тичәјә кәлирләр; һәр бир мејвәдә тохум олур.

— Даһа һансы тәрәвәз биткиләринин тохуму вар?

— Лобја, нохуд, бадымчан вә с.

Мүәллим тәрәвәз биткиләринин көкүнү кәсиб јарпағыны
гопарыб кәстәрир вә онлара көрә таныја билиб-билмәдиклә
рини јохлајыр. (Шакирдләр чаваб верирләр).

Сонра мүәллим һәр бир тәрәвәз биткисинин һансы һиссә
сини јејилдијини хәбәр алыр. (Шакирдләр чаваб верирләр).

Нәтичә: бә'зи тәрәвәз биткиләринин (көк, чуғундур,
турп вә с.) көкү, бә'зиләринин (кәләм, вәзәри, кешниш вә с.)

jarпaгы, бa'зилaринин (пoмидop, хижaр, бaдымчaн вa c.) мeжвaси jeжилир. Бунунлa aлaгaдaр oлaрaг шaкирдлeр чaдвaл тeртиб eдирлeр.

Чaдвaлдa бир cүтундa кeкү jeжилeн тeрaвeз (кeк, чyғундур, турп вa c.) икинчи cүтундa jarпaгы jeжилeн тeрaвeз (кeлaм, coгaн, шүжүд, кeрoвyз, вeзeри вa c.), үчүнчү cүтундa мeжвaси jeжилeн тeрaвeз (лoбжa, нoхyд, гaбaх, хижaр, бaдымчaн вa c.), дөрдүнчү cүтундa тoхyмy jeжилeн тeрaвeз (нoхyд, лoбжa, гaбaх вa c.) дaнa coнрa coгaнaгы, кeк жyмpycy, чичeжи jeжилeн тeрaвeз aдлaры жaзылыр.

Чox вaхт шaкирдлeр кaртoфун хaнcы хиссeсинин jeжилдини дeжe билмирлeр. Онлaр кeстeрирлeр ки, кaртoфун мeжвaси jeжилир. Бу зaмaн мүeллим кaртoфy кeсиб кeстeрир. Шaкирдлeр кaртoфун ичиндe тoхyм oлмaдыгыны кeрүрлeр. Дeмeли, кaртoф мeжвe дeжил. Мүeллим онлaры бaшa салыр ки, кaртoфун jeжилeн хиссeси кeк, jaxyд мeжвe дeжил, кeк жyмpycyдур. Мүeллим кaртoф биткисини, онун кeздeси үзeриндe чичeкдeн aмeлe кeлмиш мeжвeни yшaглaрa кeстeрир. Онлaр дa өз гaбaгларындыкы кaртoф биткисиндeн oнy тaпырлaр. Мүeллимин тeлeби илe yшaглaр хeмин мeжвeни кeсир вe ичeрисиндe тoхyм oлдyгунy кeрүрлeр. Мүeллим онлaры бaшa салыр ки, кaртoфун мeжвeси jeжилмир. O, дaдcыз вe зeнepлидир.

— Ким дeжeр, хaнcы тeрaвeз биткилeринин мeжвeси вaр?

— Гaбaх, хижaр, бaдымчaн, пoмидop, лoбжa, пaхлa, нoхyд вe истинoтун мeжвeси вaр.

— Мeжвe нeдeн aмeлe кeлир?

— Мeжвe чичeкдeн aмeлe кeлир.

— Хижaрын, пoмидорун, гaбaхын мeжвe oлдyгунy нeдeн билмeк oлaр?

— Онлaрын ичeрисиндe тoхyм вaр.

Мүeллим бир дaнa гeжд eдир:

— Дeмeли, мeжвe чичeкдeн aмeлe кeлир. Бүтүн мeжвeлeрин ичиндe тoхyм oлур.

Үмyмилeшдирмe вe тeкрaр. 1) Биз хaнcы тeрaвeз биткилeрини тaныдыг? 2) Онлaры нeчe aжырмaг oлaр? 3) Хaнcы тeрaвeзин хaнcы хиссeси jeжилир? 4) Мeжвe нeдeн aмeлe кeлир? 5) Мeжвeнин ичиндe нe oлур?

Вaхт имкaн вeрeрсe, jaxyшy oлaр ки, yшaглaр бe'зи тeрaвeзин (кeк вe coгaн; пoмидop вe хижaр) шeклини чeкcинлeр. Онлaрын кeсижини дe чeкмeк лaзымдыр ки, хaнcындa тoхyм oлдyғy кeрүлcүн.

Синифдe имкaн oлмaсa eвдe тeрaвeз биткилeринe aнд aпликaсиjа дүзeлтмeк, килдeн, jaxyд плaстилиндeн онлaрын мoдeлини хaзырлaмaг вe рeнклeмeк фaждaлдыр.

Тeрaвeз биткилeри хaггындa тaпмaчaлaр дeжиб чaвaбыны тaпдырмaг, jaxyд шaкирдлeрин билдиклeри тaпмaчaлaры хeбeр aлмaг дeрсин мaрaглы кeчмeсини тe'мин eдир. Тeрaвeз биткилeринe aнд мүхтeлиф тaпмaчaлaр мeждaнa чыхыр:

Өзү жeрдe, сaггaлы кeждe. (турп)

Сaры-сaры сaндыглaр,

Ичи долy фындыглaр. (бaлгaбaгы)

Жeтмиш гaт пaлтaр кeжиб,

Тикилмeмиш, дүжмeсиз. (кeлeм)

Чoxлу кeжнeк кeжиниб,

Ким coжундурсa, aғлaр (coгaн)

Чoxлу тaғ aтaр,

Тoрпaгдa jaтaр.

Гoжмa жeтишcин,

Кaл-кaл дeр aпaр. (хиjар) вe c.

Дeрсин aхырындa мүeллим өлкeминдe (рeспубликaмыздa, жeрли coвхoздa, кoлхoздa) жүкceк тeрaвeз мeхсулунун aлынмaсындaн дaнышыр. O, yшaглaры бaшa салыр ки, жүкceк мeхсул aлмaг үчүн тoрпaгы вaхтындa шумлaмaг, күбрeлeмeк, jaxyшy тoхyм сeчмeк, oнa гуллyг eтмeк лaзымдыр. Бoл мeхсул ичeнлaрын aмeжиндeн aсылыдыр.

Тeхминин лүгeт ишин: тeрaвeз, диррик, бoстaн, кeк жyмpycy, мeжвe, тoхyм, coгaнaг, чичeк aнлajышларыннын дeгиглeшдирилмeсиг. Бeнeвшeжи, нaрынчы, бaдымчaны вe c. рeнклeр фeрглeндирилир, жeни сeзлeр лүгeт дeфтeринe жaздырылыр.

Евe тaпшырыг. Евдe тeрaвeз биткилeринин шeкилeринин чeкмeк, плaстилиндeн, jaxyд килдeн бир нeчe тeрaвeзин мoдeлини хaзырлaмaг, тeрaвeз биткилeринe aнд шe'р, тaпмaчa өжрeнмeк вe c. тaпшырылa билeр.

«Нефт»

Мeгсeд: шaкирдлeри нефтин хaричи кeрүнүшү, онун хaссeлeри, нефтдeн aлынaн мeхсуллaрлa тaныш eтмeк.

Тeчнизaт: нефт, нефтдeн aлынaн мeхсуллaрын кoллeкcиjасы (кeрoсин, бeнзин, вaзeлин, cүрткү jагы, мaзyт, пaрa-

фин, асфалт və с.) су илэ долу стэкан; буз, «Нефт və онун фадасы»¹ мөвзусунда чэдвэл, бир вэрэг кағыз, дэфтэр, гэлэм.

Д э р с и н п л а н ы:

- 1) нефтин харичи көрүнүшү və ији илэ танышлыгы;
- 2) нефтин хассаларини баша салмаг үчүн тэчрүбэлэр;
- 3) нефтдән алынган маһсуллар, онларын харичи көрүнүшү və әһәмијјәти;

4) мүшаһидәнин дэфтәрдә гејд едилмәси;

5) нефтин нечә чыхарылмасы һаггында мүсаһибә.

Д э р с и н к е д и ш и:

Әкәр бүтүн шакирдләр үчүн пайлама материалы варса, мүәллим нөвбәтчиләрин көмәји илэ һәр партаја нефтдән алынган маһсуллара анд коллексија və су илэ долу стэкан пайлајыр. «Нефт və онун фадасы» чэдвәлини, кечмишдә və инди нефтин чыхарылмасыны тәсвир едән шәкилләри дивардан асыр.

Сонра мүәллим шакирдләри дәрсин мәгсәди илэ таныш едир:

— Бу күн биз нефти өјрәнәчәјик. Көрәк нефт нәдир, ондан нәләр алыныр, нефтин нә кими фадасы вар, о, һараларда чыхарылыр. Коллексијадан биринчи шүшәни (үстүнә «нефт» јазылан шүшәни) әлинизә алыб диггәтлә бахын. Шүшәни јаны үстә тутун. Онун рәнкинә фикир верин, ағзыны ачыб ијләјин.

Шакирдләр мүәллимни дедији кими едирләр. (Әкәр пайлама материалы јохдурса, мүәллим парталарын арасы илэ кәзәрәк шакирдләрә нефти көстәрир).

— Бу нәдир? (Нефт).

— Нефтин рәнки нечәдир? (Гара, гәһвәји).

Мүәллим өзү дејир:

— Нефтин рәнки түнд гонурдур. О, бир гәдәр гараја чалыр. Нефт нәјә охшајыр? (Тут бәнмәзинә).

Мүәллим тэчрүбәләрин көмәји илэ нефтин хассәләрини баша салыр. О, дәмр парчасынын үстүнә нефтдән бир нечә дамчы төкүр.

— Нефт нечәдир? (Галын).

Сонра мүәллим спичка чалараг дәмр парчасынын үстүндәки нефт дамчыларына јахынлашдырыр. Нефт алышыб јаныр. Ондан галын, бозумтул түстү галхыр.

— Ушаглар, нефт һансы хассәјә маликдир? (Јаныр).

— Инди кәлин буз парчасынын үстүнә бир нечә дамчы нефт төкәк. (Төкүр).

— Нефт дондуму? (Јох).

— Нефтин даһа һансы хассәси вар? (Донмур).

— Инди нефтдән кағызын үстүнә бир дамчы салын (пайлама материалы олмадыгда мүәллим өзү һәр партанын үзәриндәки кағызын үстүнә бир-икки дамчы нефт төкүр).

Мүәллимни көстәриши илэ ушаглар кағызы гатлајыб нефти сүртүрләр.

— Кағызда нә галды? (Јағ ләкәси).

— Нефтин даһа һансы хассәси вар? (Јағлыдыр. О һара дүшсә јағ ләкәси бурахыр).

— Ушаглар, инди стэкандакы сујун ичинә бир нечә дамчы нефт салаг (салырлар).

— Нефт нә олду? (Сујун үзүндә үзүр).

— Нә үчүн нефт сујун үзүндә үзүр? (Чүнки јағлыдыр və судан јүнкүлдүр).

— Демәли, нефтин даһа һансы хассәси вар? (Судан јүнкүлдүр).

— Ушаглар, нефтдән һараларда истифадә олунур?

— Лампаја төкүб јандырырыг, Тәјјарә, машин, трактор нефтлә ишләјир...

Мүәллим нефт олан шүшәни көстәрәрәк сорушур:

— Белә нефти лампаја төкүб јандырмаг, јахуд тәјјарәјә төкүб ону һәрәкәтә кәтирмәк олармы? (Јох).

— Бугун үчүн нә етмәк лазымдыр? (Ондан заводда ағ нефт, бензин һазырламаг лазымдыр).

Шакирдләр ағ нефтә və бензинә бахырлар.

— Нефтдән даһа һансы маһсуллар алыныр? (Сүрткү јағы, вазелин, сабун, капрон, асфалт, парафин, мазут və с. алыныр). Шакирдләр онларын үзәриндә мүшаһидә апарырлар.

Мүәллим шакирдләрин диггәтини дивардан асылмыш чэдвәлә чәлб едир. Бир шакирд нефтдән алынган маһсуллары бир-бир көстәрир və адларыны охујур (бензин, керосин, сүрткү јағы, мазут, вазелин, капрон чораб, сабун, сиркә туршусу, шин, фото-кино ленти, спирт, сынмајан шүшә, газ, асфалт, топ, пластик күтлә, габлар, плаш, әтир).

Онлар нефтдән алынган јаначагла ишләјән машинларын да адларыны дејирләр.

¹ Ј. Кәримов, «Нефт инкишафы və әшја дәрсләри үчүн чэдвәлләр», Азәртәдрисишәр, Баки, 1904.

Мүәллим нефтин кәнд тәсәррүфаты вә сәнаједәки әһәмијјәтиндән данышыр. Ушаглар нефтә нә үчүн «гара гызыл» дө јилдијини өјрәнирләр.

Сонра кечмишдә вә инди нефтин чыхарылмасына анд шәкилләр үзрә мүсаһибә кедир. Мүәллим фүрсәтдән истифадә едәрәк атензм тәрбијәси үзрә иш апарыр. О, ушаглара баша салыр ки, кечмишдә, нефт гујулары газылмадыгы бир заманда нефт өз-өзүнә јерин үзүнә чыхырды. Бә'зән илдырым, дашларын бир-биринә чахылмасындан алынған гығылчым вә с. нәтичәсиндә нефт газына од дүшүр вә гују даим јанырды. Руһаниләр белә алов чыхан јерләри мүгәддәс јер адландырыр вә халгы сојурдулар. Инди исә газы борулар васитәсилә јығыб ондан евләрдә јаначаг кими истифадә едирләр.

Нәһајәт, мүәллим өлкәмизин һансы јерләриндә нефтин чыхарылмасыны хәбәр алыр. Шакирдләр ССРИ-нин нефт еһтијаты мәнбәләринин адларыны дејирләр. Бу заман хәритәдән истифадә етмәк фајдалыдыр.

Ахырда дәрсин кедиши заманы тәдричән јазы тахтасына јазылмыш јени вә чәтин сөzlәр (нефт, мә'дән, буруг, керосин, вазелин, капрон, мазут, парафин вә с.) лүғәт дәфтәринә јаздырылыр.

Е в ә т а п ш ы р ы г: евдә нефтин фајдасы мөвзусунда ииша јазмагы тапшырмаг олар.

ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

И. КУНӘШЛИ.

ГРАММАТИКАНЫН ӨЈРӘНИЛМӘСИНӘ ШАКИРДЛӘРДӘ МАРАГ ТӘРБИЈӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Грамматиканын өјрәнилмәси инсанын тәфәккүр инкишафында, онун мәдәни тәрбијәсиндә чох бөјүк рол ојнајыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, грамматикаја мараг ојатмаг үчүн онун тәдрисини мәктәблиләрин әмәли фәалијјәти, һәјаты илә әлағәләндирмәк лазымдыр. Анчаг белә тә'лим просесиндә шакирдләр грамматик тә'риф вә гајдалары дәриндән мәнимсәјәр, өз шифаһи вә јазылы нитгләриндә оилары шүүрлу сурәтдә тәтбиг едә биләрләр. Грамматика тә'лиминә чанлы мараг олмадан мәгсәдә наил олмаг гејри-мүмкүндүр.

Бир чох һалларда бә'зи мүәллимләр грамматик тә'риф вә гајдалары шакирдләрә әзбәрләтмәјә, бу вә ја дикәр тапшырыг үзәриндә һәмин тә'риф вә гајдалары мөһкәмләндирмәјә чалышырлар. Лакин оилар мәктәблиләр гаршысында башлыча, практик чәһәтдән мүһүм әһәмијјәти олан мәсәләни («Бу тә'риф вә гајдалар нә үчүн бизә лазымдыр?») гојмагы унудурлар.

Шакирдләр чох вахт «Азәрбајчан дилиндә зәрф нә үчүн лазымдыр?», «Нитгдә әвәзликсиз кечинмәк олармы?» вә с. суаллара дүзкүн чаваб верә билмирләр.

Мәһз она көрә дә грамматика тә'лиминдә грамматик анлајышларын нәники мәнтиги чәһәти, һәмчинин оиларын дилимиздәки практик әһәмијјәти вә инсан фәалијјәтиндәки ролу да өјрәнилмәлидир.

Шакирдләр баша дүшмәлидирләр ки, бизи әһәтә едән һәр һансы бир әшја вә һадисәнин мүәјјән ады вардыр. Әшја вә һадисәләрин адларыны билдирән сөzlәр исә исим адланыр. Исимсиз фикримизи бир-биримизә верә, чәмијјәтдә јашаја билмәздик.

Һәр бир әшјанын мүхтәлиф әламәтләри вар. Мәсәлән, ырмазы, јашыл, гара, көј вә с. карандаш; мараглы, гәлын китаб. Биз һәр бир әшјанын әламәтини билмәлијик. Бунлар һәјәтдә бизә лазымдыр.

Шакирдлар билмэлдирләр ки, грамматикада ашјааның атамәти сифәтә ифадә олунур. Сифәт нитгимли дегигләшдирир, зәнкшләшдирир, көзәлләшдирир. Бир-биримни башга күстәрмәји сатычыдан хәлиш едир.

Сатычы:

— Сизә ичә көстјум лазымдыр?—дејә алычыдан сорушур.

— Гара, јун көстјум,—дејә алычы чауаб верир.

Шакирдлар өјрәнмәлидирләр ки, бизи әһәтә едән ашја һадисәләр мүхтәлиф аламәтләри илә јанашы, мүәјјән һалла олур, һәрәкәт едир. Әшјааны һал вә һәрәкәтини билдирән сөзләрә исе фе'л дејирик. Әшјааны мигдары вә сырасы сәјлә ифадә едилер. Әшја мүхтәлиф шәрантә, вәзијјәтдә һәрәкәт едир. Мәсәлән, гагар јаваш-јаваш кедирди. Надир күлә-күлә данышырды. Еллар јолдашларына чатмаг үчүн сүр'әтлә гачырма. Бурадакы чүмләләрдә күлә-күлә, сүр'әтлә, јаваш-јаваш сөзләри һәрәкәтин вәзијјәтини—тәрзини билдирер.

Һәр бир һәрәкәтин сәбәб вә мәгсәди дә олур. О, мүәјјән вахтда, мүәјјән јердә баш верир. Мәсәлән, Кәнч сәјјаһлар дүшәркәдән дүнән гајытдылар. Тәјјарә әввәлчә јухары галхды, сонра да јерә енди... Биринчи чүмләдә дүнән сөзү һәрәкәтин заманыны, јухары, јерә сөзләри исе һәрәкәт јерини билдирер.

Һәрәкәтин баш вердији шәранти, јери билдирән сөзләрә исе зәрф адландырырыг.

Беләликлә, шакирдләр башга нитг һиссәләрини дә белә баша дүшмәли, мәннимсәмәлидирләр.

Инди дә габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәләринә әсәсланыб грамматик материалын практик олараг мәннимсәнилмәсинә хидмәт көстәрән, грамматиканын өјрәнилмәсинә мәктәбләрдә мараг тәрбијә едән бә'зи пријомлар үзәриндә дајанаг.

Габагчыл мүәллимләр нитг һиссәләри анлајышыны изаһ етдикдә, јахуд да онлары мөһкәмләндирдикдә мүхтәлиф пријомлардан истифадә едиләр. Мәсәлән, нитг һиссәләриндән бири олан исми кечәркән Мирһәсән Һәсәнов (Астраханбазар рајонундакы Низами адына сәккизиллик мәктәбин әдәбијјат мүәллими, әмәкдар мүәллими) онун дилимиздәки ролуну һәјәт мисалларла шакирдләрә көстәрмәк үчүн дәрсә белә башлады дәрсин әввәлиндә с. кимин дәрсә кәлмәдијини синиф нөвбәтчисиндән сорушду. Нөвбәтчи дәрсдә олмајанларын ад вә фамилијаларыны деди.

Бу заман мүәллим синифә мүрајият етди:

— Ушаглар, нөвбәтчи һансы нитг һиссәсини адыны чәди. Ушаглар һәмши ад вә фамилијаларын исим олдуғуну изаһ етдиләр.

Мүәллим деди: «Дәфтәрләриниңи ичин, епә вердијим тапшырыгы Јохлајачағым». Мүәллимин тәклифи илә бир шакирд ашја билдирән сөзләрини мүәјјәнләшдирилмәсинә аид тапшырыг мәтниндәки биринчи чүмләни охуду. Сонра исе шакирдләрини диггәтини мүәллим биринчи чүмләдә ашја билдирән сөзләрә чәлб етди. Шакирдләр белә бир нәтичә чыхардиләр: ашја, еләчә дә һадисә нитгдә мүһүм рол ојнајыр. Бурада мүәллимин тәклифи илә шакирдләр өз синиф отагларындакы ашјааны адларыны сөјләдиләр. Сонра да һәмши сөзләрдән чүмләләр тәртиб етдиләр. Мирһәсән мүәллим елдәки ашјадан сәдә мүхтәсор чүмләләр дүзәлтмәји, онларда даһа чох исим ишләтмәји шакирдләрә тапшырды.

Х. Ширинев (Лерик сәккизиллик мәктәбин мүәллими) јазы тахтасына «Сифәт» сөзүнү гејд етдикдән сонра ушаглара деди:

— Дәфтәрләриниздә дәрсимизин мөвзусунун алтындан хәтт чәкин. Бу заман:

— Нә чүр карандашла?—дејә бир шакирд сәсләнди.

Бурада Хејрулла мүәллим изаһ етди ки, о, суалы гәсдән дегиг вермәмишдир. Јә'ни ашјаны демиш, лакин онун аламәтини көстәрмәмишдир. Демәли, сифәт нитги дегигләшдирир.

Хејрулла мүәллим грамматикаја шакирдләрдә мараг тәрбијә етмәк үчүн нәинки «Әдәбијјат» дәрслијиндәки ше'р вә һекајәләрдән, бә'зән дә синифдәнхарич охунмуш бәди әсәрләрдән дә истифадә етмәјә чалышыр. Бу мәгсәдлә дә јени грамматик анлајышлары өјрәдәркән онларын нитгдәки ролуну көстәрмәк үчүн синифдәнхарич оху материалы үзрә сечдији бәди парчаны синифдә ифадәли охујур. Оху заманы мүәллимин тәклифи илә шакирдләр мүәјјән грамматик тапшырыгы (шифаһи вә ја јазылы сурәтдә) да мүстәгил олараг јеринә јетириләр.

Мәсәлән, «Сифәт» бәһси илә әлагәдар олараг о, шакирдләрә М. Сејидзадәнин «Мүәллимин севинчи» ше'риндән ашағыдакы парчаны ифадәли охумушдур:

...Бу күн мәктәбләрдә бөјүк шадлыг вар,
Севинч ичиндәдир хошбәхт ушаглар.

Радно јазыбыр бу хош хәбәри,
Дәдләт талтиф едиб мӯәллимләри...

Мӯәллим ше'ри оху дугча шакирдләр һәмни парчада әлә-
мәт билдирән сөzlәри анд олдугу исимлә бирликлә дәфтәрлә-
ришә јазмышлар.

Бөјүк (шадлыг), хошбәхт (ушаглар), хош (хәбәр)
«Фе'ли» кечәркән Хејрулла мӯәллим шакирдләрни диггә-
тини синифдә олан әшјалара чәлб едир. Шакирдләр мӯәлли-
мин тәклифи илә һәр әшјанын нә вәзијәтдә гојулдуғуну вә иш
көрдүјүнү садә чүмләләрлә тәсвир едирләр.

Шакирдләр дејирләр:

— Јазы тахтасы дивардан асылмышдыр.

— Скамјалар сыра илә гојулмушдур.

Шакирдләр динләјир, охујур, јазыр, чаваб верирләр.

Мӯәллим дејир:

— Биә әшјаны әләмәти илә адландырдыгда онун һәрәкә-
тини дә дејирик. Әшјанын ады—исим адланыр. Онларын әлә-
мәти сифәтлә, һәрәкәт вә вәзијәти исә фе'ллә ифадә олунур.
Истәр шифалин, истәрсә дә јазылы нитгимиздә фе'лдән тез-тез
истифадә едирик. Чүнки фе'л дә дилимиздә ән чох ишләшәп
нитг һиссәләриндән биридир.

Хејрулла мӯәллим фе'л һаггында илк мә'луматла әләгә-
дар олараг Ә. Зијатајын «Улдузлардан-улдузлара» ше'рини
синифдә бир шакирдә ифадәли охутдурур:

Учун, космик кәмиләрим,
Гатар-гатар учун, кедин.
Хәјалымын кечмәдији
Һүгуглары кечин, кедин.
Сиз бәшәрин ән мүгәддәс
Амалындан доғулдунуз,
Кешмәкешли әсримизин,
Камалындан доғулдунуз
Учун, узаг фәзалардан
Јер оглунун кәлсин сәси
Улдузлардан-улдузлара
Учсун онун тәранәси...

Оху заманы фе'лә раст кәлдикчә шакирдләр әлләрини
галдырдылар. Шакирдләрдән бири исә фе'лләрни сајыны мү-
әјјәнләшдирмәк үчүн мӯәллимин тәклифи илә һәр дәфә јазы
тахтасында шагули бир хәтт (/) чәкди.

Ше'р охунуб гуртардыгдан сонра нәтичә чыхарылды:

— Бу парчада 32 сөз пар. Бурада мӯәллиф өз фикрини
ифадә етмәк үчүн 11 фе'лдән истифадә етмишдир.

Бурада мӯәллим бә'зән бир әмәк дәрсиндә вә ја истираһәт
күнүндә нә ишлә мәшгул олдуғларини данишмагы да шакирд-
ләрә тәклиф едир. Бунунла әләгәдар олараг данишаркән о,
чохлу фе'л ишләтмәји дә шакирдләрә тапшырыр.

Хејрулла мӯәллим нитг һиссәләрини кечәркән башга бир
пријомдан да истифадә едир. Мәсәлән, синифдә кичик бир һе-
кајә вә ја ше'ри охујур. Бурада шакирдләр өз фикрини ифадә
етмәк үчүн мӯәллифин ән чох һансы нитг һиссәләриндән исти-
фадә етдијини мүәјјәнләшдирирләр. Бу мәгсәдлә дә мӯәллим
шаир Б. Ваһабзадәнин «Јајда» ше'риндән ашағыдаки парча-
ны бир шакирдә синифдә ифадәли охутдурур.

Артыг јаваш-јаваш күнләр гысалыр,
Јајдан анчаг хош бир хатирә галыр.
Бәсләјир ағачлар ширин барыны,
Сонра да төкүрләр јарпағларыны.
Бир дә бар вермәк үчүн һәр шеј динчәлир,
Јорулмуш торпағлар гүввәтә кәлир.
Шумланыр һәр јанда чөлләр, зәмиләр,
Колхоз чөлләриндән јығылыр бәһәр...

Бурада шакирдләр һәмни парчада мӯхтәлиф нитг һиссә-
ләрини олдуғуну мүәјјән едирләр.

Шакирдләр көстәрирләр ки, бу парчада күнләр, јајдан,
хатирә, ағачлар, барыны, јарпағларыны, гүввәт, чөлләр, зәми-
ләр, колхоз вә с. сөzlәри исим; хош (хатирә), ширин (бары-
ны) сөzlәри сифәт; гысалыр, галыр, төкүлүрләр, динчәлар,
шумланыр, јығылыр вә с. сөzlәри фе'лдир. Олар ше'рдәки
башга нитг һиссәләрини дә мӯәллимин көмәји илә белә груп-
лашдырырлар.

Хејрулла мӯәллим грамматик гајдалары өјрәдәркән дә
шакирдләрдә онлара мараг ојатмаға чалышыр. Бунун үчүн
дә о, шакирдләри мүәјјән чәтинлик гаршысында гојур. Бура-
да анчаг грамматикаја мөһкәм јијәләнмиш шакирдләр бу чә-
тинликдән чыхмаға јол тапырлар.

Мүбтәданын һансы нитг һиссәси илә ифадә олундуғуну вә
онун хәбәрлә нечә узлашдығыны өјрәтмәк үчүн Хејрулла мӯ-
әллим шакирдләр гаршысында ашағыдаки суалы гојур:

— Бу чүмлөлөри нечө дессак дүзкүн олар? «Ушагларын өксөриҗәти мәсәләни һәлл етмишдиләр» вә ја «Шакирдләрин өксөриҗәти мәсәләни һәлл етмишди».

Ушаглар: «Шакирдләрин өксөриҗәти мәсәләни һәлл етмишди» — дүзкүндүр» — деҗә чаваб верирләр.

Мүәллим шакирдләрә изаһ едир ки, мүбтәданын нә илә ифадә олундугуну, онун хәбәрлә узлашмасы гаҗдасыны билмәк мәдәни нитгә јијәләнимәҗә көмәк едир. Бундан сонра исә шакирдләр мүбтәданын нә илә ифадә едилмәси илә таныш олулар.

Үмүниҗәтлә, шакирдләр сөzlәрин јазылышында, дургу ишарәләринин гојулмасында, хүсусилә мүрәккәб чүмлә гурмагда чәттилиҗә раст кәлирләр.

Белә чәтти һәлләри тәһлил едәрәк шакирдләр дүзкүн ишарәни вә јазылы нитгә јијәләнимәкдән өтрү, грамматиканын бу вә ја дикәр гаунуну билмәјин бөјүк әһәмиҗәти олдуғуна инанырлар. Бу исә шакирдләрин грамматик гаҗдалара олан марагыны даһа да артырыр.

Грамматик билијин мөһкәмләндирилмәси просесиндә вә орфографија, дургу ишарәси, нитг вәрдишләринин формалашдырылмасында шакирдләрә грамматикаја мараг тәрбиҗә етмәк үчүн Хејрулла мүәллим дилимнәни зәнкилијини, рәнка-рәнклијини көстәрән мәзмунлу нүмунәләрин сечилмәсинә да диггәтлә јанашыр.

Белә ки, нәгли, суал, инда чүмлөләрини кечәркән онлара дүзкүн охумагы өјрәтмәк мәгсәди илә о, мәнтиги вурғуну, фәсиләни көзләмәји шакирдләрә тәләб едир. Бу мәгсәдлә дә С. Вурғунун «Москва» ше'риндән бир парчаны икч шакирдә ифадәли охутдуруп. Шакирдләр һәмин парчадакы нәгли, суал вә инда чүмлөләрини мүәјҗәләшдирилләр. Сонра исә һәмин чүмлөләри тәхмин тәһлил едирләр.

Ифадәли оху заманы шакирдләрә бир даһа инам јараныр ки, марағлы вә зәрури олдуғу үчүн грамматиканы севмәли вә ону дәриндән өјрәнимәлијик.

Нурулла ХӘЛИЛОВ,
Дәвәчи шәһәриндәки орта
мәктәбин мүәллими.

АНА ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ

ӘЈАНИ ВАСИТӘЛӘРИН ТӘТБИГ ОЛУНМАСЫНА ДАИР

Әјани васитәләр, башлыча оларағ, шакирдләрин ана дилинә практик сурәтдә јијәләнимәләри үчүн зәрури олан ән мүһүм вә типик дил һадисәләринин өјрәнилмәсиндә тәтбиг олунмалыдыр. Әјанилик әсас е'тибары илә, шакирдләр үчүн чәттилик төрәдән грамматик формалар вә чүмлә гурулушларынын нүмајиш етдирилмәсинә хидмәт етмәлидир.

Әјани васитәләри чох да мүрәккәбләшдирмәк вә грамматик материалларла јүкләмәк олмаз; әјани васитә һәм шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујғун, һәм дә мөвзу илә биләваситә бағлы олмалыдыр.

Грамматика вә орфографија үзрә әјани васитә һазырларкән ајры-ајры синифләрдә охујан шакирдләрин лүғәт еһтијатыны нәзәрә алмалы вә ону азәри дили програмынын тәләбләри әсасында тәртиб етмәлидир. һәмин әјани васитәләрә шакирдләр үчүн мә'лум олмајан лексик материал дахил едилмәлидир. Әкәр мүәллим мә'насы мә'лум олмајан сөzlәри изаһ етмәҗә башларса, онда ушағларын диггәтини өјрәниләчәк грамматик материалдан јајындыра биләр.

Чәдвәлләр үзәриндә ишләркән шакирдләрин мүшаһидәси сабағча өјрәнилмиш материалдан башланмалы вә сонрасы исә ошарлығ' вә ја фәргли әләмәтләринә көрә јени материалла мүгајисә олунмалыдыр. Шакирдләрә өјрәдилән грамматик һадисәләрин мәзмунуну әкс етдирән мисаллар, чәдвәл үзрә ишләмәјин чыхыш нөгтәсини тәшкил едир; онларын тәһлилиндән сонра, һәмин чәдвәлин ашағы һиссәсиндә гыса вә ајдын шәкилдә мүәјҗәләшдирилмиш нәтичә дә верилмәлидир.

Грамматик материалын иллустрасијасы үчүн верилмиш мисаллар (ајры-ајры сөzlәр, сөз бирләшмәләри вә чүмлөләр), әјани васитәләрдә мүмкүн дәрәчәдә мөвзу (тематик) чәһәтдән бирләшдирилмәлидир. Мисалларын тәтбиги чәһәтдән гаршылығлы сурәтдә әләғәли олмасы, шакирдләр үчүн кәтирилән нү-

муналары (мисалдары) жадда сахтанылмасыны хейли ас-
лаштырыр.

Эјани васиталарда верилмиш мисаллар һәм зәрури грамматик фактларла экинчи олмалы, һәм дә тәриҗә-теҗи-нәзәрден гижәтли вә дил чәһәтдән исә нүмунәән олмалыдыр.

Эјани васитә тәкчә иләһ едилән јени грамматик һадисәләри эјани сурәтдә көстәрилмәси үчүн истифадә олунмур. о, е, и, а заманда мүәјјән грамматик материалла практик сурәтдә јәләһмәк вә шакирдләрин нигтини инкишаф етдирмәк мәгсәдлә, онуыла һәм дә фәзл ишләмәк үчүн көстәрилләр.

Бу мәгсәдлә һазырланачаг эјани васиталарә, о чүмләдә чәдвәлләрә морфемләрин ајрылыб мүәјјәнләшдирилмәси үчүн тәлим чалышмалар дахил етмәк. шәкилчиләрин јардымында сөздүзәлтмә үзрә, јахуд сөз бирләшмәләри јаратмаға даир, јә дә верилмиш сөзләрдән чүмләләр гурмаг үчүн чалышмалар дахил етмәк фәјдалыдыр.

Чәдвәлләр үзрә апарылан белә чалышмалар һәм дәрәс про-сесияни фәзләштырар. һәм дә грамматик нәзәријәнин практикәси илә алағәсини мөһкәмләндирмәјә көмәк едәр.

Грамматика вә орфографијаја даир эјани васитәләрин нөвләри

Эјани васиталәр һәм мәзмун, һәм дә форма етибары едә фәргләтирләр. Эјани васитәләрин материалы тәдрис програ-мы әсасында гурулдугундан, онлары мәзмунча: фонетика, мор-фолокија, синтаксис, орфографија, дурғу ишарәләри вә лексе-ка үзрә тәртиб етмәк лазым кәтир. Ону да гејд етмәк лазым-дыр ки, һәмни чәдвәлләрдән бир чоху, ејни заманда бу вә јә-дикәр грамматик формалары, јахуд мүәјјән јазы гајдалары-нын мәнмәсәниләмәсиндә дә истифадә олуна биләр.

Грамматика вә јазы гајдалары үзрә тәртиб едиләчәк әјәнә васитәләр, вә кими вә һансы тәдрис иши үчүн нәзәрдә туту-ласындан асылы олараг, ја дивардан асылачаг чәдвәлләр шәк-линдә, ја да пајлама материалы кими һазырланмалыдыр. Бә-зән синиф јазы тахтасында едилән гејдләрдән дә эјани васитә кими истифадә етмәк олар.

Грамматика дәрсләриндә мәтнли чәдвәлләр вә чәдвә-схемләр дә тәтбиг едилмәлидир. Елә чәдвәлләр вардыр ки, он-ларын ичәрисиндә һәм мәтн, һәм дә схем олур. Мәтнли чә-двәлләрин сырасына, бу вә ја дикәр грамматик категоријаја даир сөзләрин арајыш (мәлүмәт) сијаһысы да дахилдир.

Ашагыда грамматика вә орфографијаја анд бәли эјани васитә нүмунәләри верилрик. Булардан бири мәтнли чәдвәл-ләрдир. Мәтнли чәдвәлләрдә грамматика вә орфографијаја да-ир апарылачаг тәһнил вә мүгајисәләр үчүн мүәјјән гәјдә илә јерләшдирилмиш материал олмалыдыр.

Грамматика чәдвәл нүмунәләри.
Сөз вә онун тәриҗиби

№	Көх	Шәкилчиләр	
		сөздүзәлтмә шәкилчиләр	сөзләришдирмә шәкилчиләр
1.	Иш	чи	лә
2.	Баш	лыг	ла
3.	Сүз	мә	дү
4.	Јан	ычаг	ды
5.	Ал	ычы	мыш

Белә чәдвәлләр, һәм сөзүни һиссәләри һаггында шакирдлә-рин билкәләрини системә салмаг үчүн, һәм дә шакирдләрини мүстәгил олараг сөзләри морфемләрә ајыра билмәләри үчүн истифадә олуна биләр

Сифәтин исемлә әләгәси

I

Сифәт	Исемләр
Гырмызы	карандаш алама мүрәккәб бајраг парча

II

Сифәт	Исмин һалланмасы
Гырмызы	карандаш (адлыг һал) карандаш-ын (јијәлик һал) карандаш-а (јәнләк һал) карандаш-ы (тә'сирлик һал) карандаш-да (јерлик һал) карандаш-дан (чыхышыг һал)

Нәтижә. Исемләр сифәтлә бирликдә һалланаркон, сифәтлә дәншмир.

Һәмшн чәдвәл көстәрнр кн, азәрн дилнндә сифәтлә исемләрлә бирликдә ишләднлмәсннә бахмајараг, кәмннјјәтә һалланмаја көрә дәншмир.

Грамматик схемләр

Грамматик схемләр, грамматик һадисәләрнн әсәс әламәтләринн чизкн шәклнндә тәсвир еднр. Схемләр башлыча оларга, синтаксиснн тәдриснндә истифадә еднлмәлднр. Ашагыда морфолокија үзрә грамматик схемә данр бир мисал көтәрәк.

Суаллар

Ким?

Нә?

Һара?

Җаваблар

адам, шакирд

ат, инәк,

китаб, ағач

кәнд, шәһәр.

Бу схемдән мә'лум олур кн, азәрн дилнндә ким? суалы јалныз шәхсә, нә? суалы башга чанлылара вә чансылара, һара? суалы нсә јер ады билдирән сөзләрә анд олур.

Схемләр садә вә мүрәккәб чүмләләрнн синтактик тәһәһнндә даһа чох истифадә олунмалыдыр.

Садә чүмләннн схемннн көстәрән нүмунә.

Икн д кәнчләр сүлһ уғрунда мүбаризәдә фәал иштирә еднрләр.

Һансы? Кәнчләр
||
Икн

иштирак еднрләр
| нәдә? | нечә
| мүбаризәдә фәал |
| сүлһ уғрунда |

нә үчүн?

Әлагә нөвләрннн шәрти ишарәләри:
узлашма _____
ндарә _____
јанашма _____

Табеснз мүрәккәб чүмләннн схемннн көстәрән нүмунә.
Фиридуи Күлназы көрмәк үмиди илә дәрзнн көлкәлијинә
шечди, ләкнн гыз орада јох иди.

Садә чүмләләр квадратлар шәклнндә ишарәләннр, сонра һәмшн квадратлар нөмрәләннр вә бирләшднрнчн хәттии үстүндә нсә баглајычы јазылыр.

Табелн мүрәккәб чүмләннн схемннн көстәрән нүмунә:
Һамымызла мә'лумдур кн, күнләлик дәрсләрннн һазырлајан шакирдләр нмтаһнн заманы јахшы нәтичәләр әлдә еднрләр.

Бурада баш чүмлә I рәгәми илә ишарәләннр, сонра будаг чүмләнн көстәрән квадрат, ашагыдоғру узанан бир охла багланыр; хәттии јанында нсә баглајычы јазылыр.

Шакирдләрнн нисбәтән чәтин јадда сахладыглары бә'зи грамматик гәјдаларын сијаһысыны көстәрән чәдвәлләр

Азәрн дилн фәнннндә шакирдләрнн чәтин мәзимсәдикләри грамматик гәјдалар вардыр кн, онларын сијаһысыны көстәрән чәдвәлләрдән истифадә етмәк фәјдәлыдыр. Белә грамматик гәјдалардан бирн дә исемләрнн мәнсубијјәтә көрә дәншмәсндр. Мүәллим 'мәнсубијјәт шәкилчләрннн ишләнмә јерннн вә онларын исемләрә гошулуб әмалә кәтирдикләри мә'наны әјанн сурәтдә шакирдләрә көстәрмәк мәгсәди илә ашагыдакы гәјдада чәдвәл дүзәлдә биләр.

Мәнсубијјәт шәкилчләрннн јадда сахла! Самитлә битән исемләрдә

Исемләр	Мәнсубијјәт шәкилчиси	
	Тәк	Чәм
Вәтән	им	
Вәтән	ин	
Вәтән	и	
Вәтән	имнз	
Вәтән	иннз	
Вәтән	и	

Сантлэ битэн исимлэрдэ

Исимлэр	Мэнсубијјэт шәкилчнән	
	Тэк	
Ана		м
Ана		п
Ана		сы
	Чэм	
Ана		мыз
Ана		пыз
Ана		сы

Мэнсубијјэт шәкилчнән олан исимлэрин һалланмасы
Сантлэ битэн исимлэрдэ

I шәхс	Шәхслэр		III шәхс
	II шәхс		
А. Ватәннм	Ватәннн	Ватәнн	
Ј. Ватәннм-ин	Ватәннн-ин	Ватәнн-нин	
Јн. Ватәннм-ә	Ватәннн-ә	Ватәнн-нә	
Т. Ватәннм-и	Ватәннн-и	Ватәнн-ни	
Је. Ватәннм-дэ	Ватәннн-дэ	Ватәнн-ндә	
Ч. Ватәннм-дән	Ватәннн-дән	Ватәнн-ндән	

Сантлэ битэн исимлэрдэ

I шәхс	Шәхслэр		III шәхс
	II шәхс		
А. Анам	Анан	Анасы	
Ј. Анам-ын	Анан-ын	Анасы-нын	
Јн. Анам-а	Анан-а	Анасы-на	
Т. Анам-ы	Анан-ы	Анасы-ны	
Је. Анам-да	Анан-да	Анасы-нда	
Ч. Анам-дан	Анан-дан	Анасы-ндан	

Чүмлэдэ истифада үчүн сөз сечмәк чәдвәли

Белә чәдвәлләрдә шакирдләрә верилмиш нүмунә вә сөзләр гејд олунмалыдыр; шакирдләр һәмин сөзлэрин әсасында, мүстәгил олараг, јени чүмләләр дүзәлдирләр. Бу чәдвәлләр

тә'лими чалышмалар јолу илә, грамматик материални мән-кәмләндирилмәси үчүн фајдалыдыр. Мәсәлән, гошмаларни мәнәча нөвләрини өјрәдиркән, илә гошмасы һаггинда мә'луматы тәхминән ашагыдакы гајдада мәнкәмләндириәк үчүн белә бир чәдвәлдән истифада етмәк олар:

Бу суяллара чаваб верин:	Истифада үчүн сөзләр
Диши (нә илә?) шотка илә тәмиз-ләјирләр	
Одуну (нә илә?) . . . дограјырлар	тәбашир
Тахтада (нә илә?) . . . јазырлар	мишар
Шопбаны (нә илә?) . . . јејирләр	балтә
Ағачы (нә илә?) . . . кәсирләр	гашыг
вә с.	

Грамматик тә'лимдә шәкилләрдән истифада

Грамматика мәшғәләләриндә бә'зән шәкилләрдән дә истифада етмәк лазымдыр. Габагчыл тәчрүбә кәстәрир ки, грамматика тә'лимдә шәкилләрдән кениш истифада етмәк мүмкүндүр. Шәкил, лазым олан бир мәсәләни асанлыгла кәстәр-мәјә көмәк едир; шәкил тәсвир олуна әшјаны ајдын нәзәрә чарплырыр вә диггәти өзүнә јахшы чәлб едир.

Шәкилдә мүәјјән факты дәрк етмәк үчүн мүһүм олан чәһәти тәсвир етмәк олар. Шәкил грамматика дәрсләриндә үмумиләшдирмә үчүн фајдалы материал вә мүәллимә үмуми нәтичә чыхармаг үчүн әсас ола биләчәк хүсуси конкрет һадисәләр верир. Беләликлә, шәкил грамматик тәһлил үчүн верилмиш мәт-ни әјани тәшдирир вә ону инандырычы вә ашлашылан бир шәк-лә салмага көмәк едир.

Мәктәб тәчрүбәси кәстәрир ки, ашагыдакы шәкилли чәд-вәлләрә охшар әјани васитәләрдән истифада етдикдә, јахшы нәтичә әлдә етмәк олар.

Сифәтләрни мүгајисә дәрәчәләри		
Ади	Азалтма	Чохалтма
шәкил	шәкил	шәкил
Бу ев учадыр.	Бу ев уча тәһәрдир.	Бу ев даһа учадыр.

Көк вэ сөздүзүлдүчү шәкилчиләр	
Көк	Сөздүзүлдүчү шәкилчиләр
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">шәкил</div> <p>1. Мәктәб</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">шәкил</div> <p>ли = мәктәбли</p>
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">шәкил</div> <p>2. Дәниә</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">шәкил</div> <p>чи = дәниәчи</p>
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">шәкил</div> <p>3. Бағ</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin: 0 auto;">шәкил</div> <p>баң = бағбаң</p>

Белә шәкилли чәдвәлләрдән истифада етдикдә, тә'лим прәссән мүәјјән үстүилүжә малик олур. Бурада истифада олунуш шәкилләрин көмәји илә мисаллар вә нәтичәләр шакирдләрә да һа тез чатыр вә нәтичәләр көстәрилән шәкилләр әсасында чә харылыр.

Шәкилләр грамматик чәдвәлин мәтнинә ујғун кәлмәлидир. Шәкил мәтнә ујғун кәлмәдикдә о, бир әјани вәсант кимә әһәмијјәтин итирә биләр. Чәдвәлдә шәклә даир верилмиш мәтн јығчам олмалы вә онда грамматик мөвзуну дәрк етмә үчүн зәрури олмајан, бир кәлмә дә олса, артыг сөз ишләди мәмәлидир.

Шәкилли чәдвәлләр јени материалы изаһ етмәк үчүн истифада олунурса, белә изаһат чәдвәлин тәһлилли илә, јахуш чәдвәлләри нүмајиш етдирмәкдән габағ башланмалыдыр. Демәк, белә һалларда изаһат ја чәдвәлләрин көстәрилмәси илә башланмалы, ја да чәдвәлләр үзәриндә баша чатдырылмалыдыр.

Шакирдләр белә чалышмаларда мүәјјән мәтнләрә даир шәкилләр тапыб ајырыр вә ја мүәјјән шәкилләрә анд мәтнләр сечирләр. Белә бир мәсәләни мүстәгил сурәтдә һәлл етмәк вә өзләри сечиб ајырдығлары шәкил вә мәтнләрин мүнасиб олдуғуну әсасландырыб сүбут етмәк, шакирдләрин грамматик һадисәләри даһа дәриндән вә мөһкәм мәнимсәмәләри үчүн һикан јарадыр.

Мәсәлән, мүәллим тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр мәфһуму һағгында изаһат вердикдән сонра, шакирдләрә ишағыдыки мәтнләрә даир шәкилләр тапыбгы тәклиф едир.

1) Ушағ китаб охујур, 2) Ушағ јатыр.

Шакирдләр һәр ики мәтнә даир шәкил сечдикдән сонра, онларын по үчүн вә иә сәбәбә көрә мәтнләрә ујғун кәллијини изаһ едирләр.

Шакирд — 1) «Ушағ китаб охујур» чүмләсиндә «охујур» фе'ли, һәрәкәтин ичрасы үчүн әшја тәләб етдијиндән, тә'сирли фе'лидир. Бурада әшја «китабы» сөздүр ки, исмин тә'сирлик һалындадыр вә тә'сирли фе'л дә («охујур» сөзү дә) онунла әлағәјә кирмишдир.

2) «Ушағ јатыр» чүмләсиндә «јатыр» фе'ли һәрәкәтин ичрасы үчүн әшја тәләб етмәдијиндән, тә'сирсиз фе'лидир вә исмин тә'сирлик һалында олан сөзлә әлағәјә кирмәмишдир.

Чалышмалар үчүн адсыз шәкилли чәдвәлләрдән дә истифада етмәк фајдалыдыр. Мәсәлән, мүәллим шакирдләрә мүәјјән грамматик форманы ишләтмәклә, өзләринин һәмийн чәдвәлләрә ад тапмаларын тапшырыр. Тутаг ки, бир шәкилдә фәһләләрин ев тикмәләри тәсвир олунур; башга бир шәкилдә исә фәһләләр өзләринин тикиб истифадајә вердикләри јени бинаја кирајәнишиләрин көчмәсинә тамаша едирләр.

Һәмийн шәкилләрин алтында јазылачағ фе'лләр заманына көрә ејин олмамалыдыр. Шакирдләр тәхминән белә бир мәтн һазырлаја биләрләр:

1) Фәһләләр ев тикирләр.

2) Фәһләләр ев тикмишләр.

Шакирдләр шәкилләрә вердикләри адлары изаһ етдикдә фе'лин заманларыны даһа дәгиг дәрк етмәјә башлајачағлар.

Шәкилдә ев вә ағач тәсвир олунур. Бурада евлә ағачы һүндүрлүјүнә көрә мүгајисә етмәк үчүн сифәтләрин мүгајисә дәрәчәсиндән истифада едилмәлидир. Шакирд јазыр: «Ағач евдән даһа учадыр», сонра о, һәмийн мөвзуну даир өјрәндији мә'лумат әсасында «даһа уча» сөзүнүн сифәтин чохалтма дәрәчәси олдуғуну сөјләјир.

Мүәллим белә һалларда һәм чалышмаларын дүзкүн јеринә јетирилмәсинә, һәм дә өз суал вә көстәришләри илә бүтүн ишин шәкилләр вә онлара вериләчәк адлар үзәринә јөнәлдилмәсинә сәј етмәлидир. Мүәллимин белә суаллары вә ја көстәришләри, шакирдләри јалныз дүзкүн јола салмағ мәгсәдини дашымалыдыр, мәсәләнин һәлли сөјләнмәмәли, онларын мүстәгиллији вә фәаллығы әлләриндән алынмамалыдыр.

Шәкилли чәдвәлләр сифә вахтында, лазым олан моме-
да кәтириләндә истәнилән фәйданы верә биләр; мәсәлә: иш
һаты асанлашдырмаг лазым кәлдикдә вә ја чәдвәлләрнин
мәји илә мүүжән чалышманы јеринә јетирәндә вә с.

Шәкилли чәдвәлләри дәрсләрдә һәддиндән артыг тәт-
етмәк мәсләһәт дејилдир; бу, тәдрис ишинә фәјда әвәзинә
јан верә биләр, шакирдләри диггәтини јајындырар. Әјани-
јин мүүжән өлчүсү вар, ону көзләмәк лазымдыр.

Шәкилләр чәдвәлә мүүжән методик мәгсәд үчүн да-
едилер; онлар јарашыг үчүн вә ја шакирдләри әјләндир-
үчүн дејил, грамматик тәриф вә гајдаларын дәрк олунамасы
асанлашдырмаг үчүндүр.

Грамматика тәлиминдә әјани васитә кими бәдни шәкил-
ләрдән дә истифадә олунамалыдыр. Бәдни шәкил әшјаны би-
чох чәһәтдән даһа кениш тәсвир едир вә даһа артыг мисаллар
дүзәлтмәјә имкан јарадыр.

Грамматик мөвзуларын илк өјрәнилмәси дөврүндә иш
шәкилләр үзрә апармаг о гәдәр дә мәсләһәт дејилдир. Әкә
шакирдләр кифәјәт гәдәр билијә јијәләнмәмишләрсә, онлар
үчүн шәкилләр үзрә мүстәгил олараг мисаллар сечмәк дә
тин олар. Шәкилләрдән ән чох синтаксис бәһсинин тәдрис-
дә, мәсәлә: сөз бирләшмәләри вә чүмләләр үзрә иш апары-
кән истифадә етмәк мәсләһәтдир.

Нәфис шәкилләр чох вахт идеја вә бәдни гијмәтә мал-
олур; буна көрә онларын мәзмуну үзәриндә апарылачаг
јалныз грамматик мәсәләләрлә мәһдудлашмамалыдыр.

Шәкилләрдән мүхтәлиф типли чалышмалар үчүн истифа-
дә етмәк олар. Нитг һиссәләри, сөзләри бирләшмәси вә ја сөз-
ләр арасындагы бирләшмәнин типләри өјрәниләркән, шәкил-
үзрә ајры-ајры сөзләри тапыб ајырмаг асан олур. Бундан ба-
га чүмлә типләри вә онларын үзвләри өјрәниләркән, шәкил-
ләр васитәсилә чүмләләр гурмаг, мәтни кенишләндирмәг
сөзләрин нөвләрини вә формаларыны гаршылашдырмаг, би-
сөзү башгасы илә әвәз етмәк мүмкүндүр.

Бу мәгсәдлә ашағыда верилмиш бәдни шәкилдән истифа-
дә етмәк олар.

Шәкил 1

Јени кәнд, шәһәр, завод вә сарин тикилмәсиндә кедән
ишин тәсвири:
Фәһлә киши вә гадынлар ев тикир, дүлкәрләр ишләјир
алдырычы кран вә и. а.

Һәмши шәкил үзрә һаллара салмаг үчүн ашағыдагы исим-
ләри ајырмаг олар; кәнчлик, рәһбәр, гыз, кишиләр, тикиити,
даш, тахта, ливар, кран, күчә, әмәк вә с.

Јахуд көһнә мәктәб мөвзусуна даир чәкилмиш «Моллаха-
нада шакирдә чәза вериркән» адлы шәкил үзрә шакирдләр
асанлыгла ашағыдагы фәһли сифәтләри дүзәлдә биләрләр: 1)
һирсләнишиш молла, 2) јерә сәрилмиш шакирд, 3) хофланишиш
ушаглар, 4) фәләггәјә салынышиш ушаг, 5) горхунч бахишлар,
6) дөјүлән ушаг вә с.

Шәкил 2

көһнә мәктәбдә

Шәкил 3

Ушаглар чај кәпарында вә ја дәннз саһилиндә балыг ту-
гурлар. Узагда агачлар, кәнд евләри, тәбиәт мәнзәрәси көрү-
нүр.

Шәкил 4.

Гушлар учуб кәлирләр

Шәкил 5.

Нүмајиш шәкли

Шәкил 6.

Мешә мәнзәрәси

Грамматика дәрсләриндә мүхтәлиф нөвлү бәдни әјанилик-
дән дә истифадә етмәк лазымдыр. Грамматик мәшғәләнин һәр
бир мәрһәләсинә даир хүсуси әјанилик олмалыдыр. Иши белә
тәшкил етдикдә мүчәррәд үмумиләшмәләрдән әмәлә кәлмиш
грамматиканын мәнимсәнилмәси хејли асанлашар.

Шәкилләрдән истифадә етмәнин башга бир јолу да вар-
дыр, о да мүүжән грамматик гајданы шакирдләрә өјрәтмәк вә
ону мөһкәмләндирмәк үчүн нүмајиш етдирилән шәкилдән аша-
ғыдагы кими истифадә етмәкдир. Мәсәлә, мүүллиш исмин
һалларыны кечиб мөһкәмләндирмәк истәдикдә белә бир јол-
дан истифадә едә биләр:

Ушаг көрпүдән дәннзә јыхылды.

Гајыг саһилдән узаглашмаға башлады.

Бир кәнч гајыгдан суја тулланды.

Ушагда артыг тагәт галмамышды.

Кәнч ушаға гәдәр үзүб ону хилас етди.

Экэр кәнчин көмәји олмаса иди, ушаг богулачагды
Көрүндүү кими јухарыда верилмиш чүмлөлөрдө
бүтүн (адлыг, јијәлик, јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг)
һалларына дәир мисаллар вардыр.

Ашагыдакы сөзләрдән чүмлөләр дүзәлдин:

Дәниз саһилдән	һарадан?
Кәминни көјәртәсіндән	ушага гәдәр һара?
Судан, ләпәдөјәндән	балыгчыларадәк

Шакирдләр шәклә бахыб, мүәллимин суалларына
верирләр:

Мүәллим — Ушаг һарада отуруб балыг тутурду?

Шакирд — Көрпүнүн үстүндә.

Мүәллим — Ушаг дәнизә һарадан јыхылды?

Шакирд — Көрпүдән.

Мүәллим — Бу чүмләдә һансы исим чыхышлыг һалында
ишләнмишдир?

Шакирд — Көрпү—көрпүдән.

Бу гајда илә мүәллим шакирдләри, верилмиш сөзләрдә
риндә мүстәгил ишләтмәклә онлара мүәјјән мөвзуја дәир ад
гәли мәтн һазырламагы өјрәдә биләр.

Ә. КӘЛБӘЛИЈЕВ,
Чәбрајма районундакы һөрәдәу кита
орта мәктәбинин мүәллими.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ЈОХЛАМА ЈАЗЫ ИШЛӘРИ

Азәрбајчан дили дәрсләриндә мүвәффәғијјәти һесаба ал
магын мүһүм јолларындан бири дә јохлама јазы ишләридир.

Јохлама јазылар диқәр соргу нөвләриндән фәрғли оларат
(хүсусән, фәрди сорғудан) грамматиканын бу вә ја башга бөл
мәсиндән кечилмишләрә дәир бир груп шакирдләрин дејил,
бүтүн синиф шакирдләринин билијини һесаба алмага имкан
верир. Белә јазыларын бир әһәмијјәти дә ондан ибарәтдир ки,
о, дәрслә шакирдләрин мүстәгил фикри фәаллыг кәстәрмәси
вә әмәли иш вәрдишләринин мүкәммәлләшмәсинә хејли көмәк
едир.

Ана дили тә'лиминдә јазылы јохламаларын тәшкили, белә
јазыларын нә вахт вә нечә апарылмасы мәсәләси мүбаһисә до
ғуран вачиб мәсәләләрдән биридир. Әлбәттә, кечилиб гур
тармамыш вә там аялајыш верилмәјән дил фактларына аид
(тәсадүфи мөвзулар үзрә) апарылан јохлама јазылар тә'лим
ишиндә һеч бир фајда вермәз. Бу јазыларын дүзкүв вә сәмә
рәли тәшкили исә, һәмин јазыларын үмуми әһәмијјәтиндән
ирәли кәлән бүтүн мүсбәт нәтичәләри алдә етмәјә көмәк едә
биләр.

Јохлама јазы ишләринин тәшкилине дүзкүв рәһбәрлик ет
мәк үчүн ашагыдакылары нәзәрә алмаг лазымдыр:

1. Јохлама јазынын мөвзусу тәсадүфи дејил, програмын
тәләбиндән ирәли кәлән мөвзулар олмалыдыр. Мүәллим өзү
нүн иллик календар планында јохлама јазылары һансы мөв
зулар үзрә апарачагыны габагчадан нәзәрдә тутмалыдыр.

2. Јохлама јазы ишләринин мөвзусу бүтүн синиф шакирд
ләри үчүн ајдын олмалыдыр. Бу, јазынын сәмәрәли кечирил
мәси үчүн чох вачиб шәртдир.

3. Јохлама јазыја башламаздан әввәл мүәллим шакирд
ләри јазынын мөвзусу илә таныш етмәли вә диқәр техники
һазырлыглары һәјата кечирмәлидир.

Лазым кэлдикдә исә, мүәллим суалы баша дүшмәјә, даһа чох нәјә диггәт јетирмәјә даир шакирдләрә гыса изаһат да ерә биләр.

4. Мөвзунун характери тәләб едирсә, јохлама јазы ишнә башламаздан әввәл шакирдләрә фәрди план тутдурулмалыдыр.

5. Јохлама јазы иши заманы бүтүн шакирдләр мүстәғна ишләмәлидирләр. Онлара мүәллим вә ја өз јолдашлары тәрәфиндән һеч бир көмәклик көстәрилмәмәлидир. Лакин зарур һалларда истигамәт алмаг үчүн шакирд мүәллимә мүрачизә едәрсә, әлбәттә, мүәллим она көстәриш верә биләр.

6. Јохлама јазы иши јалныз бир дәфә ишләнмәли, јәһәт тәкрат јазылыб үзү көчүрүлмәмәлидир. Јазы заманы шакирдин бүтүн әмәли фәалијјәти диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

7. Јохлама јазы иши заманы синифдә там сакитлик јаравмалыдыр.

8. Бу јазылар, адәтән, бир вә ја ики саат үчүн вериләр; лакин бә'зән 15—20 дәгигә мүддәтиндә ичра едилән јохлама јазы ишләри дә верилә биләр. Белә јазылар шифаһи сорғуну әвәз едир.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләрин бир чоху јохлама јазыларын тәшкилиндә бә'зи долашыгыға јол вериләр. Бунлардан бә'зиләри тәдрис иш мүддәтиндә јохлама јазылардан, демәк олар ки, һеч истифадә етмириләр, бә'зиләри дә белә јазыларын тәләбинни хејли агырлашдырырлар.

Јохлама јазы нөвүндән ил боју истифадә етмәјән мүәллимләрин фикринчә јохлама јазыларла јохлама имлалар мазмун етибары илә ејни шејдир. Буна көрә дә, јохлама имлалардан вахташыры истифадә едилдији һалларда даһа јохлама јазылар кечирмәјә еһтијач галмыр.

Јохлама јазыларла јохлама имлаларын бу чүр ејниләшдирилмәси, әлбәттә, сәһвдир. Бунлар арасында мүәјјән охшарлыг олса да, һәр һалда онларын мүхтәлиф мөгсәд дашыјан дидактик јоллар олдуғу шәксиздир. Башга сөзлә, јохлама имла васитәсилә шакирдләрин коллографик, орфографик билик вә вәрдишләрини вә бу биликләри әмәли ишдә тәтбиғ етмәк бачарығыны һесаба алмаг мүмкүн олса да, бу јолла онларын һеч бир конкрет грамматик биликләрини, дејәк ки, фе'лин тәрифи, суалы, тәрзи, нөвү, шәкли, заманы вә с. һаггындакы билијини ашкар етмәк мүмкүн дејилдир. Лакин белә бир факты

да инкар етмәк олмаз ки, мөвзунун характериндән асылы олар имла јазыларын өзүнү, јохлама јазы мөгсәдинә јөнәлтмәк олар. Мәсәлән, V синифдә фе'лин шәкилләри, фе'л шәкилләрини һекајәси, рәвајәти вә с. мөвзуларын тәдрисиндән сонра бу мөвзуларын шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдијини ашкар етмәк мөгсәди илә тәхминән ашағыдакы кими бир мәтн үзрә имла јаздырыб, орада ишләнән фе'ләрин шәкли, заманы, нөвү вә с. тәјин едиб мө'тәризәдә гаршысындан јазмагы тапшырмаг шәклиндә имланы јохлама јазы истигамәтинә јөнәлтмәк олар.

Спартак Павлушенко

Ики күн бундан габаг бир дәстә јаралы илә Спартак Павлушенкону да һәмин һәрби хәстәханаја кәтирмишдиләр. Дејәтинын тәкиди илә тәшкил едилмиш мәнәсыз һүчүмдә Спартак да јүнкүл јараланмышды. Лакин Днепри кечәндә алман тәјјарәләринин басгыны заманы о, аз галмышды ки, һәлак олсун. Ону һәрби хәстәханаја кантузијалы һалда кәтирмишдиләр. Өзүнә јалныз инди кәлә билмишди. Онун алмачыг сүмүјү зәдәләнмишди. Һәр шејдән пис исә — данышыг габилијјәтин итирмәси иди. Бу, Спартака һәр шејдән чох әзаб верирди, — горхурду ки, өмрү боју лал галсын. Бу күнләр гара фикирләр Спартака раһатлыг вермирди. Һәјат һаггында онун әввәлки тәсәввүрләри илә Рос чајында алдығы ибрәт дәрси арасында бөјүк ујғунсузлуг вар иди. О, мәрүз галығы бу сынаглар дөзмәјә алышмамышды. Бу вахта кими Павлушенко һәјат чәтинликләринә раст кәлмәмишди (Олег Гончар «Исая вә силаһ», сәһ. 203—204).

Бу мәзмунда јохлама јазыны имла мәчмүәсиндәки «Гарталла дөјүш», «Гәһрәманла көрүш» вә с. мөвзулары үзрә дә апармаг олар. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бу шәкилдә апарылан јохлама јазы кечилмишләрә анд шакирдләрин билијини там кенишлији илә ашкар едә билмир. Буна көрә дә Азәрбајчан дили дәрсләриндә јохлама јазылары әсасән ашағыдакы истигамәтләрдә апармаг лазым кәлир:

1. Грамматиканын мүәјјән бир бөлмә вә јахуд бәһсинә анд суаллардан ибарәт јохлама јазы иши.

2. Грамматик тәһлилдән ибарәт јохлама јазы иши.

3. Дәрсликдәки бу вә ја диқәр тапшырығын ичрасындан ибарәт јохлама јазы иши.

4. Суал, тапшырыг вэ грамматик тэһлилдэн ибарэт жохла
ма жазы иши...

1. Грамматиканын мүэҗән бир болмәсинә, Јахуд бәһсини
анд суаллардан ибарэт жохлама жазыја нүмунә:

V синифдә фе'л бәһси илә әлагәдар

I вариант

1. Фе'л нәјә дејилир вэ онун гурулушча һансы нөвләри
вардыр?

2. Күлмәк, сөкмәк фе'лләрини фе'лин шәрт шәклиндә бү-
түн шәхсләр үзрә нечә дәјишмәк олар?

3. Лазым, арзу вэ вачиб шәкилләри һансы шәкилчиләрлә
дүзәлир?

Мисал көстәрини.

II вариант

1. Ешитмәк фе'ли шәхс вэ заман билдирirmi?

2. Көрдүм вэ көрмүшдүм фе'лләрини фәргли чәһәти на-
дир? Бу тип фе'лләрә бир нечә мисал көстәрини.

3. Фе'ли башга нитг һиссәләриндән фәргләндрән әләмәт-
ләр һансылардыр?

VII синифдә мүрәккәб чүмлә бәһси илә әлагәдар

I вариант

1. Мүрәккәб чүмлә нәјә дејилир вэ онун һансы нөвләри
вардыр?

Мисалла изаһ един.

2. Табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләр
һансы нөз бағлајычыларла бағланырлар?

3. Тамамлыг будаг чүмләси нәјә дејилир? Мисал көстәрини.

II вариант

1. Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән
бәрабәр һуғуғлу садә чүмләләр арасында һансы әлагә нөвлә-
ри вардыр?

2. Мүбтәда будаг чүмләси нечә шәкилдә өзүнү көстәрир?

3. Јер будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләјә һансы нү-
мунә көстәрә биләрсән? вэ с.

II. Грамматик тәһлилдән ибарэт жазы ишинә нүмунә:

V синифдә әвәзлик бәһси илә әлагәдар

I вариант

Мөним гаранлыг бир зирзәмидә јашадығими кијсә бил-
мирди.

1. Чүмләдәки әвәзликләри сечиб мә'на нөвүнү тә'јин един.
Һәмни нөвдән олап әвәзликләрә диқәр нүмунә көстәрини.

2. Гаранлыг, бир нө зирзәми сөзләрини нитг һиссәләринә
көрә тәһлил един.

3. Гаранлыг сөзүнү нечалара ајырын вэ сөзү гурулушуна
көрә тәһлил един.

II вариант

Һәрә өз ишнини өһдәсиндән кәлсә, мән дә раһат оларам.

1. Чүмләдәки әвәзликләрини гурулушча вэ мә'нача нөзүнү
тә'јин един.

2. Ишнини, өһдәсиндән сөзләрини морфоложи чәһәтдән
тәһлил един.

3. Өһдәсиндән, кәлсә сөзләрини нечалара ајырыб, вурғу-
лу нечалары көстәрини.

VI синифдә чүмлә үзвләрини тәдриси илә әлагәдар

I вариант

Кәндимиздән кечән асфалт јолу хејли кенишләндрмиш-
ләр.

1. Чүмләни үзвләринә көрә синтактик тәһлил един.

2. Чүмләдәки сөзләр арасындакы әлагәни тә'јин един.

3. Кечән сөзүнү гурулушуна көрә тәһлил един.

II вариант

Бу күн сәһәр о, сәрнишин гатары илә Москваја јола
дүшдү.

1. Чүмләнин гурулушча нөвүнү тә'јин едиб, үзвләринә кө-
рә тәһлил апарын.

2. Сәрнишин гатарынын һансы нөв тә'јини сөз бирләшмә-
си олдуғуну тә'јин едиб, бу нөв бирләшмәјә 2—3 нүмунә көс-
тәрини.

3. Чүмләнин мүбтәда вә хәбәри һансы нитг һиссәси илә
ифадә олундуғуну изаһ един вэ с.

...икдәки бу вә ја дикәр тапшырыгларын ичра-
сында ибарәт јохлама јазы иши.

Бу шәкилдә апарылан јохлама јазылар үчүн елә тапшы-
рыглар сечмәк лазымдыр ки, һәмнин тапшырыглар, һәгигәтән,
шакирдләрин грамматиканын бир бөлмә вә ја бәһсинә анд
билијини ашкар етмәјә имкан версин. Мөвчуд дәрсликләримиз
бу нөв кениш сорғу апармаға имкан вермәсә дә, һәр һалда,
I һиссә Азәрбајчан дилинин грамматикасы дәрслијиндәки 188
нөмрәли тапшырыг үзрә шакирдләрин исим бәһсинә анд би-
ликләрини, 238 нөмрәли тапшырыг үзрә сифәт бәһсинә анд би-
ликләрини, 265 нөмрәли тапшырыг үзрә сәј бәһсинә анд би-
ликләрини, 289 нөмрәли тапшырыг үзрә әвәзлик бәһсинә анд
биликләрини, 387 нөмрәли тапшырыг үзрә фе'л бәһсинә анд
биликләрини вә һабелә II һиссә Азәрбајчан дилинин грамма-
тикасы китабындакы 136 нөмрәли тапшырыг үзрә хуҗусиләш-
мәјә анд биликләрини, 163 нөмрәли тапшырыг үзрә ара сөз-
ләринә анд биликләрини, 170 нөмрәли тапшырыг үзрә мүрәк-
кәб чүмлә бәһсинә анд биликләрини вә с. ашкар едән јохлама
јазылар кечирмәк олар.

Тапшырыгларын ичрасындаң ибарәт јохлама јазыја кон-
крет нүмунә:

VII синифдә мүрәккәб чүмлә бәһси илә әлагәдар

I вариант

Тапшырыг 170. Ашағыдакы табесиз мүрәккәб чүмләләри
дәфтәринизә көчүрүн вә онлары тәшкил едән бәрабәр һүгүгү
чүмләләр арасындакы әлагәләрин нөвләрини мө тәриздә көс-
тәрин.

1. Күнәш сөндү, лампалар јанды. 2. Мәшәди бәј бир дә
тә'кид еләди, о разы олду. 3. Мәстан јериндән галхмады, о, јал-
пыз динләмәји бачарырды. 4. Васја отаға кирди, гыз тез ајаға
галхыб салам верди. 5. Көј курулдајыр, тәбиәт һөнкүрүр, ме-
шә јаш төкүр, ана исә һәр илдырым ишығында баласынын үзә-
ринә әжиләрәк, она бәхыб күлүмсәјирди. 6. О, овчунун јахын-
лашдығыны көрүб, дәрһал кәнара атылды вә бу анда озчу ону
чағыран Пәринин сәсини ешитди. 7. Инди Гүдрәт ондан һеч
бир шеј кизләдә билмәзди: ананын көзләрини алдатмаг, онун
гәлбини алдатмаг гәдәр чәтин иди. 8. Гапыны дөјдүк, ачаң ол-
мады, һајладыг чаваб чыхмады. 9. Түкәзбан гары Лаләни тез
јатырмаға чалышыр, амма о, һәр ан кәлиб көзләриниң габа-

гында дураң Меймана баха-баха көксүнү өтүрүрдү. 10. Гар-
шыдан топлар курулдајыр, пулемјотлар һаваја од созурурду.

II вариант

Тапшырыг 171. Ашағыдакы парча вә чүмләләри јазын (ки-
табда охујун верилмишди), табесиз мүрәккәб чүмләләри тапын
вә бунлары әмәлә кәтирән садә чүмләләр арасындакы әлагә-
ләри көстәрин.

1. Әһвалат Гарабағ вилајәтиндә, 1263-чү илдә, јазын әв-
вәлиндә, новруз бајрамындан бир күн кечмиш, Тәкләмуғанлы
гышлағында ваге олур. Шәрәфнисә ханым икинчи дамда аста-
аста аглаја-аглаја јун дарајыр, кичик бачысы Күлчөһрә ја-
нында ојнајыр.

2. һамы кедир, бундан сонра мәчлис бош галыр, мејмув
ағачдан енәрәк башлајыр тулланмаға, бир аздан сонра пәрдә
салыныр.

3. Мәликмәммәд көјәрчинин башыны үзүб салды, һәмнин
саат див курулту илә тахтдан дүшүб өлдү.

4. Мәшәди Иса бәј нә исә гонаға демәк истәди, һачы ма-
чал вермәди.

5. Гыз ушағынын палтары саһманда иди: башында абы
кәлағајы, әјниндә көдәк гофта вар иди.

6. Бу төһмәт чохларына тохунду, наразылығыны исә јал-
пыз бир нәфәр бүрузә верди.

7. О, әтрафына бахмыр, көзләри далдаланмаг үчүн бир
бучаг сығынаг ахтарыр.

8. Адамлар јенә дә гызышыр, чяхмаглар таггылдајыр, пу-
лемјотлар чинкилдәјир, дәмирләр гызмаг үчүн һазырланырды.

9. Бу кечә бүтүн евләрдә сөһбәт анчаг бирчә мәсәлә үс-
түндә кечди: көрәсән бизим кәнддән дә Сосналист Әмәји Гәһ-
рәманы ады алан чыха биләрми?

10. О, узун чухасыны әјниндән чыхарыб Нәчәфә верди вә
һәр икис и һәјәтә чыхдылар. Бајыр ајдынлыг иди, ај чыхмыш
вә һәјәтин һәр тәрәфини ишыгландырмышды.

IV. Суал, тапшырыг вә грамматик тәһлилдән ибарәт јох-
лама јазы ишинә нүмунә:

VIII синиф. Табелн мүрәккәб чүмлә

I вариант

1. Шәрт будаг чүмләси нәјә дејилир вә о, баш чүмләјә
һансы васитәләрлә бағланыр?

2. Мүбтәдә вә хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрини һәр биринә анд бир бәдини чүмлә язын. һәмни табели мүрәккәб чүмләләрден бирини садә чүмләјә чевириб язын.

3. Соунчу дәфә мән онунла беш ил бундан әввәл Дүшәп бә шәһәриндә јолүстү көрүшмүшәм,—чүмләсини үзләринә көрә синтактик тәһлил един. һәмни чүмләдәки «көрүшмүшәм» сөзүнү фонетик тәһлил апарын.

II вариант

1. Гаршылыг (күзәшт) будаг чүмләсини әсас хүсусијјәти нәдән ибарәтдир? Мисалла изаһ един.

2. Ашағыдакы шәрт будаг чүмләләринә мүвафиг баш чүмләләр артырыб мүрәккәб чүмләләр дүзәлдин:

а) Сәдр кәлиб чыхса...

б) һавалар исти кечсә...

в) Ағач нә гәдәр бар кәтирсә...

3. Әјниндә хәздән көдәк палто, ајагларында ган чиләнмиш кечә чәкмәләр олан Ридлер башыны ачараг чәмиси бир саат бундан әввәл бетонгарышдыран машынларын курулдадыгы јердә дајанмышды,—чүмләсини үзләринә көрә синтактик тәһлил един вә чүмләнин шәрти ишарәләрлә схем тәһлилин алтындан көстәрин.

Беләликлә, бүтүн синифләрдә (V—VIII) материалын хүсусијјәтиндән вә сорғунун өз мәгсәдиндән асылы олага јохлама јазыларын бу вә ја дикәр истигамәтдә апарылан нөвүндән истифадә етмәк олар. Лакин VIII синифдә грамматика курсуна јекун вурулдуғундан вә бу синфин програмында тәкрара даһа чох јер верилдијиндән һәмни синифдә ән чох чохтәрәфли сорғу олан суал, тапшырыг вә грамматик тәһлилдән ибарәт јохлама јазылардан истифадә етмәк лазымдыр.

Грамматика үзрә апарылачаг јохлама јазы ишләрини мөвзусуну әввәлчәдән шакирдләрә е'лан етмәк лазымдырмы?

Дилчилик әдәбијјатында бу барәдә мүхтәлиф фикирләрә раст кәлмәк олар.

Прсф. Д. О. Лордкипанидзе јазыр: «Јохлама јазы ишини мөвзусуну шакирдләрә јалныз ишин кедиши заманы билдирмәк лазымдыр.

Бәзи һалларда өкәр фәнини вә мөвзунун спецификасы тәләб едәрсә, һәмни јохлама јазыларын мөвзусуна ујғун олан әлава бир тапшырыг үзрә шакирдләри бир нечә күн әввәлдән чалышдырмаг олар. Лакин бу о деиәк дејилдир ки, јохлама јазы ишини мөвзусуну шакирдләрә әввәлчәдән чатдырмаг олар».¹

Методист А. В. Хлебникова да јохлама јазыларын мөвзусуну шакирдләрә чатдырмаг лүзумундан бәһс едәрәк јазыр: «Грамматикадан кәләчәкдә апарылачаг јохлама јазы ишләрини мөвзусуну шакирдләрә габагчадан чатдырмаг лазымдыр ки, һазырлашсынлар. Лакин јазынын апарылачагы күн һаггында шакирдләрә дәгиг мә'лумат вермәк лазым дејил; бу, онлары кечдикләрини тәкрар етмәјә сәфәрбәр едә биләр».²

Филологи елмләр намизәди Ә. Әфәндизадә исә јохлама јазыларын мөвзусуну е'лан етмәјә даир белә бир фикир ирәли сүрүр:

«Грамматика үзрә јохлама јазынын апарылмасы һаггында шакирдләрә әввәлчәдән (бир нечә күн әввәл) мә'лумат вермәк лазымдыр ки, онлар кечмиш материалы тәкрар едиб јохламаја һазыр кәлсинләр».³

Јохлама ишини мөвзусуну е'лан етмәјә даир ирәли сүрүлән бу фикирләрдән һансынын даһа сәмәрәли олдуғуну сынагдан кечирмәк үчүн ашағыдакы шәкилдә јохлама, експеримент кечирилмиш вә һәгигәтән мөвзунун әввәлчәдән шакирдләрә е'лан едилмәсини фәјдалы олдуғу јәгин едилмишдир. Белә ки, контрол синиф кими көтүрүлмүш V «а» вә експериментал синиф кими гәбул едилмиш V «б» синфинә ејни мәзмунда олан ашағыдакы јохлама јазы верилмиш, лакин контрол синифдә јазынын мөвзусу јалныз синифдә е'лан едилдија һалда, експериментал синифдә үч күн әввәл мөвзу шакирдләрә чатдырылмышдыр. Јохлама јазынын мөвзусу ашағыдакы кимидир (һәр ики синифдә апарылан јохлама јазы иши сифәт бәһси илә әләгәдардыр).

I вариант

1. Сифәти башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән әсас әләмәтләр һансылардыр?

¹ «Принципы, организация и методы обучения», 1955, сәһ. 189.

² «Организация и методика преподавания русского языка в V—VIII классах», 1960, сәһ. 109.

³ «Азәрбајҗан дилинин тәдриси», I һ., сәһ. 70.

2. Чалыш, сүз, ат, оху, јаз, јон вә с. фе'лләриннә мүһәсир сифәт дүзәлдән шәкилчи артыра биләрсинизми?

3. Сифәт чүмләдә һансы үзв јериндә ишләнә биләр? Сифәтнин мүһәсир вә хәбәр јериндә ишләнмә һалына анд ишлән чүмлә јазын.

II вариант

1. Сифәт нәјә дејилр вә онун гурулушча һансы нөвләр вәрдыр. Мисалларла изаһ едн.

2. Ширинтәһәр, көјүмтүя, сапсары, даһа көзәл, гырмызымтыраг, дилиширин, хырдача, ширин-ширин вә с. сифәтләрини әзвалчә гурулушуна, сонра да дәрәчәсинә көрә нечә гурулашдыра биләрсиниз?

3. Сифәтләр исмә анд һансы хүсусијјәтләри дашыјыр. Мисалларла изаһ едн.

Јухарыдакы мәзһунда апарылан јазы ишинин нәтичәси ашағыдакы кими олмушдур:

Сякифләр	Јазыда иштираг едән шакирдләрин сајы	Мүвәффәг гијмәт алан шакирдләрин сајы	Гејри-мүвәффәг гијмәт алан шакирдләрин сајы
V «а» (контрол сныиф)	24	19	5
V «б» (экспериментал сныиф)	23	23	—

Азәрбајчан дили дәрсләриндә јохлама јазыларын апарылмасында истифадә едилмәси фајдалы олан вә һәләлик өјрәнилмәмиш үсул вә јоллар чоһдур. Мөзчуд методиканы әлдә рәһбәр тутмагла јохлама јазыларын апарылмасында јенн сәмәрәли үсуллардан истифадә едилмәси ишимизә хејли мүсбәт тә'сир көстәрә биләр.

Әлимухтар АҒАЈЕВ,
Инишли районундакы Чаһар көнд
сәккизиллик мәктәбинин мүәллими.

ТӘЈИНИ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ ВӘ ОНЛАРЫН ТӘДРИСИ ҺАҒГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

Орта мәктәбдә тәдрис едилән грамматик материаллар ичәрисиндә тәјини сөз бирләшмәләри дә вәрдыр. Тәјини сөз бирләшмәләри вә онларын тәдриси мәсәләси мәни чоһ дүшүндүрүр. Бу мәсәлә илә әлағәдар олараг, өз фикримнә демәк истәјирәм. Тәјини сөз бирләшмәләрини тәдрис едәркән, мән ашағыда гејд етдикләримнә нәзәрә алырам.

Сәккизиллик мәктәб програмларында чүмлә һағында үмуми мә'лумата (бураја нәгли чүмлә, суал, вида вә әмр чүмләси; чүмләдә сөзләрин әлағәси; тәјини сөз бирләшмәләри; фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри даһилдир) 18 саат вахт верилмишдир. Бу мөвзулар үзрә һәмин 18 сааты бөлүшдүрдүкдә, тәјини сөз бирләшмәләринә 4—5 саат дүшүр ки, бу да чоһ аздыр.

Мәктәб грамматикасында тәјини сөз бирләшмәләринин үч нөвү (биринчи, икинчи вә үчүнчү) көстәрилр ки, бунула разылашмаг олмур (бу барәдә сонра данышачағыг).

Тәчрүбә көстәрилр ки, тәјини сөз бирләшмәләринин тәдрисинә (биринчи, икинчи вә үчүнчү нөв тәјини сөз бирләшмәләринә) 10 саат вахт вермәк вә јазы ишини дә нәзәрдә тутмаг кәрәкдир. Белә олдугда, бу мөвзуну ашағыдакы кими плап-лашдырмаг лазымдыр:

1. Тәјини сөз бирләшмәләри һағында үмуми мә'лумат 1 саат
2. Биринчи нөв тәјини сөз бирләшмәләри 1 саат
3. Биринчи нөв тәјини сөз бирләшмәләринә анд чалышма 1 саат
4. Икинчи нөв тәјини сөз бирләшмәләри 2 саат
5. Икинчи нөв тәјини сөз бирләшмәләринә анд чалышмалар 1 саат
6. Үчүнчү нөв тәјини сөз бирләшмәләри 2 саат
7. Үчүнчү нөв тәјини сөз бирләшмәләринә анд чалышмалар 1 саат

8. Тә'јини сөз бирләшмәләринә аид язы иши
(ө)рәдичи имла)

Чәмн:

1 саат
10 саат

Дәрсликдә (М. Ширәлијев, М. Нүсејизадә. Азәрбајҗан динини грамматикасы, II һиссә, 6—8-чи синифләр үчүн, Азәр тәдриснашр, 1966, сәһ. 21) көстәрилик ки, «Тә'јини сөз бирләшмәси ән азы ики сөздән ибарәт олур».

Инди ашагыдакы ики чүмләјә нәзәр салаг:

1. Тофигини атасы вә гардашы бизә кәлмишдиләр.

2. Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин пленуму һәјати мәсәләләр мұзакирә етмишдир.

Биринчи чүмләдәки «Тофигини атасы» бирләшмәси үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир. Бәс «гардашы» сөзү нәдир? Ахы «Тофигини» сөзү һәм дә «гардашы» сөзүнә аиддир?! Демәли, «гардашы» сөзү дә тә'јини сөз бирләшмәсидир; өзү дә биринчи тәрәфи иштирак етмәјән тә'јини сөз бирләшмәси, ја'ни тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәси.

Икинчи чүмләнин мүбтәдасыны тапсаг, көрәрик ки, «Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин пленуму» сөзләринин һамысы бирликдә мүбтәдадыр, чүнки бу сөзләри бир-бириндән ајырмаг олмаз. Ајырдыгда мә'на позуласы әмәлә кәләр.

Билдијимиз кими, «Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин пленуму» бирләшмәси тәркибләр (фе'ли сифәт, мәсдәр) сырасына дахил дејилдир (фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләри чүмләнин мүрәккәб мүбтәдасы олур, фе'ли бағлама тәркибләри исә јох). «Орта мәктәб грамматикасында», «Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин пленуму» кими бирләшмәләр нә тә'јини сөз бирләшмәләри, нә дә тәркибләр сырасына дахил едилмишдир. Марағлыдыр: бәс шакирд бу кими бирләшмәләри һансы сыраја дахил етмәлидир? Сабит сөз бирләшмәләри сырасынамы? Әлбәтә јох! Чүнки мәктәб грамматикасында сабит сөз бирләшмәләриндән бәһс едилмир вә нә дә јухарыдакы бирләшмәни сабит сөз бирләшмәси һесаб етмәк гејри-мүмкүндүр. Јухарыдакы бирләшмәдә тәрәфләрдә јијәлик һал шәкилчиси вә мәнсубијјәт шәкилчиси («Иттифагы» вә «Партијасы» сөзләринин соңунда јијәлик һал шәкилчиси ихтисар едилмишдир) ишләдилдијини нәзәрә алмаг кәрәкдир. Бу бирләшмә чохсөзлү тә'јини сөз бирләшмәсидир. Демәли, тә'јини сөз бирләшмәләри сырасына һәм тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәси, һәм дә чохсөзлү

тә'јини сөз бирләшмәси дахил едилмәлидир, өзү дә һөкмән Әкс тәгдирдә, шакирд чәтинлијә мә'руз галачагдыр.

Биз јухарыда тә'јини сөз бирләшмәләринә 10 саат вахт ајырмышыг. Дедикләримиз әлавә едилдикдә, даһа 3 саат (јахшы олар ки, тәктәрәфли вә чохсөзлү тә'јини сөз бирләшмәләринә аид ајрыча язы иши апарылсын) вахт да лазым олур.

Инди исә ајры-ајры тә'јини сөз бирләшмәләринин тәдриси һаггында бә'зи мұлаһизәләр. Әввәлчә, биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында.

Мүәллим синтактик әлағәләри тәкрарладыр вә шакирдләри баша салыр ки, биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри ја-нашма әлағәси әсасында дүзәлир. Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи мүхтәлиф нитг һиссәләри (әлбәттә, сөһбәт әсас нитг һиссәләриндән кедир), икинчи тәрәфи исә исим вә мәсдәрлә ифадә едилир. Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин икинчи тәрәфи чәм шәкилчиси гәбул едир (биринчи тәрәфи сајла ифадә едилән биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри мүстәсна олмагла). Мәсәлән: ипәк парча — ипәк парчалар демәк олар, лакин беш китаб — беш китаблар демәк олмаз. Һәм дә биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи мәсдәрлә ифадә олундугда, чәм шәкилчиси гәбул етмәјир. Мәсәлән: сүр'әтлә гачмаг демәк мүмкүндүр, лакин сүр'әтлә гачмаглар демәк олмаз.

Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи сөздәјишдиричи шәкилчи дә гәбул етмир.

Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи чүмләдә тә'јин (икинчи тәрәфи мәсдәрлә ифадә олундугда зәрфлик. Тә'јин һөкмән һансы суалына чаваб вермәлидир. зәрфлик исә һансы суалына чаваб верә билмәз); икинчи тәрәфи исә ја мүбтәда, ја хәбәр, ја тамамлыг, ја да зәрфлик (икинчи тәрәф мәсдәрлә ифадә едилдикдә, зәрфлик ола билмәз) олур.

Мәсәлән:

1. Јашыл тарлалар гәлбә фәрәһ верир (мүвафиг сурәтдә тә'јин вә мүбтәда).

2. Агил ағыллы оғландыр (тә'јин вә хәбәр).

3. О, галын китабы охумаға башлады (тә'јин вә тамамлыг) вә с.

Көрүндүјү кими, биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләрини бир-бириндән ајырмаг мүмкүндүр (тә'јини тә'јин етдијиндән ајырмаг олар). Лакин Көј көл, Гара дәниз, Гачаг Пәби, Һәсән киши, Гатыр Мәммәд, Ашыг Шәмшир, Һә-

сән паша, Мейди Мәммәдов вә с. бу кими бирләшмәләри аҗырмаг олмаз вә чүмләнни ваһид бир үзвү кими көтүрүлмәлидир.

Инди дә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында. Бурада да синтактик әлагәләр тәкрарланыр вә шакирдләрә чатдырылыр ки, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирән тәрәфләр — сөzlәр арасында һәм јанашма, һәм да идарә әлагәси вардыр. Демәли, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндән шәкли чәһәтчә—формача фәргләнир. Бурада јанашма әлагәси биринчи тәрәфин шәкилчисиз ишләнмәси илә, идарә әлагәси исе үчүнчү шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиси илә јараныр. Мәсәлән:

Синиф отагы бирләшмәсиндә биринчи тәрәф шәкилчисиздир вә икинчи тәрәфин мәнсубијјәт шәкилчиси—ы вардыр.

Шакирдә баша салмаг лазымдыр ки, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин һәр ики тәрәфи, әсасән, исимләрдән ибарәт олур. Башга нитг һиссәләри јалныз икинчи тәрәф кими ишләдилир. Мәсәлән:

Ахшам үстү мәктәб гаршысына јығышя ушаглар шәһәһни охујурдулар.

Шакирдләрә ајдыплашдырылмалыдыр ки, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи һалланмаз, анчаг чәмләнәр, икинчи тәрәфи исе һалланар вә чәмләнәр (бу ејни вахтда да олур. Мәсәлән: шакирдләр синиф отагларыны сүпүрдүләр). Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи ејни заманда чәмләнмир.

Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләринин бир-бириндән ајрылмадығыны да шакирдләрә изаһ етмәк вә баша салмаг лазымдыр ки, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи бирликдә көтүрүлдүкдә чүмләнни мүрәккәб бир үзвү јериндә ишләнир. Мәсәлән:

1. Мәктәб директору чыхыш етди (мүбтәда).

2. Данышан синиф рәһбәридир (хәбәр).

3. Ахшам үстү колхоз һәјәтинә чохла адам топлашыр (заман рә јер зәрфликләри) вә с.

Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри тәдрис едилдикдә, мүәллим шакирдләрә өјрәтмәлидир ки, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри үмумилик билдирир. Мүәллим шакирдләрә буну да баша салмалыдыр ки, бәзи биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасында «бир» сөзүнү әләвә етмәк мүмкүн олдуғу һалда (мәсәлән: Акиф мараглы бир китаб охујурду), икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына һеч бир сөз дахил едилә билмәз.

Бир һечә кәлмә дә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында. Мүәллим шакирдләрә баша салмалыдыр ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри узлашма вә идарә әлагәләри (әввәлчә, синтактик әлагәләр тәкрарланмалыдыр) әсасында дүзәлир. Биринчи тәрәфин јијәлик һал шәкилчиси гәбул етмәси идарә, икинчи тәрәфин үчүнчү шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмәси узлашма јолу илә әмәлә кәлир.

Мүәллимни борчудур ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләринин мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олундуғуну, изаһ етсин вә шакирдләрә ајдынлашдырсын ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына истәнилән гәдәр башга сөzlәр әләвә едилә биләр (мә'әлән: мәктәбин тә'мир едилиб гајдаја салынмыш бинасы аламын үзүнә күлүрдү); лакин тәрәфләри бир-бириндән ајырмаг олмаз, чүнки үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи исмин јијәлик һалында ишләдилир (әкәр икинчи тәрәф сајла ифадә едиләрсә, биринчи тәрәф чыхышыг һал шәкилчиси дә гәбул едә биләр. Мүәллим бу мәсәләдән данышаркән һәр ики шәкилчидән истифадә етмәјин мәчбури олмадығыны изаһ етмәлидир), јијәлик һалда олан исимләр исе ајрылыгда ишләнмир.

Мүәллим дәрс дедији шакирдләрә баша салмалыдыр ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси чүмләнни мүрәккәб бир үзвү олур. Мәсәлән:

1. Колхозун мүһасиби мәктәбә кәлмишди (мүбтәда).

2. Синфин ағардылмыш вә хејли әјани вәсаит асылмыш диварлары адама хош тә'сир бағышлајыр (мүбтәда).

3. Гаршыдан кәлән Тофигин анасыдыр (хәбәр).

4. Јолун кәнарында хејли ағач әкилиб (јер зәрфлији) вә с.

Тәчрүбә кәстәрир ки, шакирдләр чох заман тәрәфләр арасына дахил олан сөzlәри тә'јини сөз бирләшмәси илә бирликдә чүмләнни ејни үзвү кими көтүрүрләр. Мүәллим шакирдләри баша салмалыдыр ки, һәмин сөzlәр тә'јин кими чыхыш едир. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри конкретлик ифадә едир.

Нәһәјәт, тәктәрәфли вә чохсөзлү тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында бир-ики чүмлә. Мүәллим бунлардан, һөкмән, шакирдә мә'лумат вермәли вә демәлидир ки, тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи иштирак етмир. Буну мәтн дахилиндә тапмаг кәрәкдир.

Мәсәлән: Һәлимәнин институту гуртаран гардашы мүһәндис ишләјир. Бу ил онбиринчи синфи гуртаран бачысы Нефт вә Кимја Институтуна дахил олмушдур.

Иккинчи чүмлэдэки «бачысы» сөзү биринчи чүмлэдэки «Һалимәнин» сөзүнә анлдир, ләкин бу сөз иккинчи чүмлэдә ишләдилмәмишдир. Тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләри чүмләнини мүхтәлиф үзвү јериндә ишләнә биләр. Мәсәлән:

1. Һејдәрин китабы столун үстүндәдир. Дәфтәри мәндә галыб (мүбтәдә).

2. Охујан Әминин атасыдыр. Кәрәк ки, кәләи әминидир (хәбәр).

3. Галибин атасы Ленин ордени илә тәлтиф едиллиб. Гардашына тибб елмәри доктору ады верилиб (васитәли тамамыг) вә с.

Мүәллим чохсөзлү тә'јини сөз бирләшмәләриндән данышдыгда, шакирдләри баша салмалыдыр ки, чохсөзлү тә'јини сөз бирләшмәләри бир нечә сөзүн бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлир вә чүмләнин мүрәккәб бир үзвү олур.

Мәсәлән: Педагожи Институтун тәләбәләринини чыхышлары чох мараглы олду (мүбтәдә) вә с.

Мүәллим шакирдләрә демәлидир ки, тәктәрәфли вә чохсөзлү тә'јини сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирән сөзләр, әсәсән, исимләрдән ибарәт олур. Бә'зән башга нитг һиссәләри дә иштирак еләјир. Мәсәлән: синиф отагынын пәнчәрәсинини гаршысы, ахшам үстүнүн сәрнини вә с.

И. О. БАЈРАМОВ.

педагожи елмәр пәкизәди.

V СИННІФДӘ «СӨЗҮН ГУРУЛУШУ» БӘҺСИНІН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Сөзүн гурулушу илә танышлыг кәстәрир ки, о. бир сыра кениш вә мүрәккәб мәсәләләри әһтә едир. Бу бәһсини өјрәдилмәси илә әләгәдар шакирдләр көк, шәкилчи, әсәс; садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр; шәкилчиләрини хүсусијјәтләри вә с. һаггында биллик олдә едилрәр. «Сөзүн гурулушу» бәһсинини тәдрисинини дүзкүн тәшкил едилмәси, бу бәһсини өјрәдилмәсини сәмәрәли тәшкили шакирдләрини кәләчәкдә нитг һиссәләри үзрә өјрәнәчәкләри биллијини мәннәмәнилмәсини хејли јакшылашдырыр, чүнки морфолокијанын әсәс вәһидләри олан көк, шәкилчи, әсәс, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр, шәкилчиләрини хүсусијјәтләри вә с. һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр бу бәһсини тәдриси илә әләгәдар јарадылыр. Көк, шәкилчи, әсәс; садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр, шәкилчиләрини хүсусијјәтләри вә с. һаггында ајдын вә әтрафлы тәсәввүрә малик олмаг илә морфолокијанын өјрәнилмәсинини әсәсыны тәшкил едир.

«Сөзүн гурулушу» бәһсинини әтрафлы өјрәдилмәси грамматик тәһлилини мүхтәлиф нөвләриндән—морфоложи вә синтактик тәһлилләрдән сәмәрәли истифадә етмәјә кениш имканлар јарадыр ки, бу да илә морфолокијанын, илә әсәс дә синтаксини тәдриси үчүн әсәс мәсәләдир. Сөзүн гурулушу һаггында ајдын тәсәввүрә малик олан шакирд верилмиш сөзләри гурулуш етибары илә тәһлил етмәкдә, ону мәна һиссәләринә (морфемләрә) ајырмагда, һәмчинини бу сөзүн һансы нитг һиссәсинә мәнсуб олдугуну мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкмир. Еләчә дә синтактик тәһлил заманы сөзүн гурулушу һаггында мүкәммәл биллији олан шакирд чәтинлик чәкмир. Јијәлик һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринини билән шакирд онун мүхтәлиф сөзләрә битишәрәк тә'јини сөз бирләшмәләри әмәлә кәтирмәсини, фе'ли сифәт, мәсдәр вә фе'ли бағлама шәкилчиләринини битишдикләри сөзләрини тәркибләр әмәлә кәтирдијини, мүрәк-

...д бир чүмлө үзвү олдуğunu асанлыгла мүəҗҗәләшдирир. Бу на көрә дә «Сөзүн гурулушу» бәһсини елҗ тәдрис етмәк ләзым кирдләрә ашылаја билсин. Буна һанл олмәг үчүн «Сөзүн гурулушу» бәһси илә әлагәдар вериләчәк билликләрини систем вә ардычыллыгла өҗрәдилмәси хүсуси әһәмийәтә мәликидир. Белә ки, «Сөзүн гурулушу» бәһсинә дахил олан грамматик мәфһумлар елә бир ардычыллыг вә системлә өҗрәдилмәлидир ки, о, һәм дә тәлимдә «садәдән мүрәккәбә» принципини тәләбини өдәсин, һәм дә бу билликләр системиндә һәр бир әввәл өҗрәдилән биллик өзүндән сонракыны өҗрәдилмәси үчүн зәмин һазырламагла онун тәдрисини вә мәһимсәнилмәсини асанлашдырсын.

Мәлүмдур ки, һәр бир нитг һиссәси тәдрис едиләркән, онун гурулушча нөвләри дә өҗрәдилир вә бу заман һәр бир нитг һиссәсини өзүнә мәхсус мүрәккәб сөзләрдән данышылыр. Одур ки, мүрәккәб сөзләрини јазылышындан һәр бир нитг һиссәсини тәдрис илә әлагәдар данышылмасы мәгсәдә даһа ујғундур. Дикәр тәрәфдән дә «Сөзүн гурулушу» бәһси илә әлагәдар мүрәккәб сөзләрини јазылышындан бәһс етмәк, сонра ајры-ајры нитг һиссәләрини тәдрис илә әлагәдар олараг дәрликдә тәкрара јол верилмәсинә сәбәб олур. Мәсәлән, мүрәккәб сөзләрини јазылышындан «Сөзүн гурулушу» бәһсиндә данышылмасына бахмајараг, «Исим» бәһсини тәдрис илә әлагәдар «Мүрәккәб исимләр вә онларын орфографиясы» (сәһ. 39), «Сифәт» бәһсини тәдрис илә әлагәдар «Мүрәккәб сифәтләр вә онларын орфографиясы» (сәһ. 65) кими мөвзулар верилмишдир. Фикримизчә, мүрәккәб сөзләрини јазылышыны конкрет нитг һиссәсини тәдрис илә әлагәдар өҗрәтмәк вә ону «Сөзүн гурулушу» бәһсиндән чыхармаг елми чәһәтдән дүзкүн олдугу кими, методик чәһәтдән дә фајдалыдыр.

«Гысалдылмыш мүрәккәб сөзләр» ады алтында исә мүәллиф Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты, Совет Иттифагы Телеграф Акентлији, Азәрбајчан Совет Сосналист Республикасы, Совет Иттифагы Коммунист Партијасы кими мүрәккәб адлардан вә онларын ихтисар шәклиндә јазылыб-охунмасындан данышыр.¹

Әввәла, гејд етмәк ләзымдыр ки, булары мүрәккәб сөз һесаб етмәк олмәз. Чүнки мүрәккәб сөзләрини истәр лексик,

¹ С. Чәфәров, Азәрбајчан дилини грамматикасы, 5—6-чы сифләр үчүн, Азәртәдриснәшр, 1965-чи ил, сәһ. 28.

истәрсә да морфоложи хүсусијәтләри буларда өз әксини илә билмир. Мүрәккәб сөзләр бир вургуја малик олдугу һалда, булары тәшкил едән һәр бир сөзүн өз мүстәгил вургусу вәрдир. Мүрәккәб сөзләр бир вургу илә дејилиб, бир јердә јазылдыны һалда, булар һәм бир јердә (ихтисар едилдикдә), һәм дә ајры јазыла билир. Икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәклә дүзәлән мүрәккәб сөз јенидән мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едәрәк, үнүчү нөв тәјини сөз бирләшмәсини икинчи тәрәфини тәшкил едә билир. Мәсәлән, ајаггабы сөзүндә мәнсубијјәт шәкилчиси олмасына бахмајараг, о, јенидән мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едәрәк Әһмәдин ајаггабысы шәклиндә үчүнчү нөв тәјини сөз бирләшмәсини икинчи компоненти ола билир. Лакин јухарыда көстәрдијимиз адларын һәр бири јенидән мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едә билмәз. Һәмчүнүн мүрәккәб сөзләр һаллајма вә чәмләнмә хүсусијәтләринә көрә дә булардан тамамлә фәргләнирләр. Булар диллијәт әдәбијјәтиндә да мүрәккәб сөз јох, мүрәккәб адлар һесаб олдурулар. «Диллимизни лексиконунда Азәрбајчан Маариф Назирлији, Азәрбајчан Елмләр Академијасы, Азәрбајчан Дөвләт Университети, Азәрбајчан Совет Јазычылары Иттифагы кими онларча идарә, мүәссисә вә тәшкилат адлары ишләнир ки, булар да икинчи нөв тәјини сөз бирләшмәләри формасында дүзәлир, формада тәјини сөз бирләшмәси, мәзиунча мүрәккәб идарә адлары һесаб олунур».¹

Бурадан ајдын олур ки, булар һазыркы вәзијјәтиндә нә икинчи нөв тәјини сөз бирләшмәси, нә дә мүрәккәб сөздүр. Буна көрә дә бу чүр мүрәккәб адлары «Гысалдылмыш мүрәккәб сөзләр» ады алтында тәдрис етмәк шакирдләрдә мүрәккәб сөз һаггында јанлыш тәсәврүрләр јарапмасына сәбәб ола билдир. Одур ки, белә мүрәккәб идарә вә мүәссисә адларыны «Мүрәккәб адлар» башлығы алтында «Исим» бәһсини тәдрис илә әлагәдар өҗрәтмәк мәгсәдә даһа ујғундур. Чүнки булар мәзмуң етибары илә мүрәккәб сөзләрә охшадыгы кими, ад билдирмәк нөгтеји-нәзәрдән дә исимләрә охшајыр.

«Шәкилчиләрини јазылышы» мәсәләси исә аһәнк гануну илә әлагәдар олдуғундан, һамини мөвзунун «Сөзүн гурулушу» бәһсиндә дејил, «Фонетика» бөлмәсиндә өҗрәдилмәси истәр елми, истәрсә дә методик чәһәтдән даһа дүзкүндүр.

Даһа сонра, мөвчуд дәрсликдә көк вә шәкилчи һаггында мәлүмат верилмәдән, сөзләрини гурулушча нөвләри һаггында

¹ Мүәсир Азәрбајчан дили, Синтаксис, АДУ нәшријјәты, Бақы, 1969, сәһ. 64.

мә'лумат верилир. Ајдындыр ки, көк вә шәкилчи һаггында билија малик олмајан шакирд, садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөз аилајышыны һеч һахт шүүрлу сурәтдә дәрк едә билмәз, чүнки сөзләрин садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олмагла үч јерә бөлүнмәсинин әсасында көк вә шәкилчинин мүхтәлиф шәкилдә бирләшиб, мүәјјән бир мәзмун ифадә етмәси дурур, башга сөздәсәк, сөзләрин садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олараг үч јерә бөлүнмәси конкрет сөздә көк вә шәкилчинин иштиракына әсәланыр, демәли, бөлкүнүн әсасыны көк вә шәкилчи тәшкил едир. Буна көрә дә сөзләрин гурулушча нөвләри һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн әввәлчә көк вә шәкилчиләр өјрәдилмәлидир. Дәреликдә исә бу мәсәлә тамамилә әксинә верилмишдир.

Бундан башга, «Сөзүн гурулушу» бәһси илә әлағәдар дәреликдә верилмиш биликләр системини нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, сөздәјишдиричи шәкилчиләр һаггында һеч бир мә'лумат верилмәмишдир. Бурада јалпыз «Дүзәлтмә сөзләр вә сөздүзәлдичи шәкилчиләр» башлығы алтында сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән бәһс олунмушдур. Һалбуки сөздүзәлдичи шәкилчиләр сөздәјишдиричи шәкилчиләрдә әлағәли шәкилдә мүгајисәли өјрәдиләрсә, шакирдләрин шүүрунда даһа ајдын изләр бурахмыш олар.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, «Сөзүн гурулушу» бәһси сәтһи өјрәдилдијинә көрә, шакирдләр чоҳ заман садә сөзләрдә дүзәлтмә сөзләри бир-бириндән фәргләндирмәји бачармыш, бунун нәтичәсиндә мүәјјән бир нитг һиссәсинә анд олан дүзәлтмә сөзү башга бир нитг һиссәсинә мәнсуб олан сөз кими гәбул едирләр. Мәсәлән, шакирдләр, агыллы, күллү, чичәкли, јахшылыг, пислик, јазан, охујан сөзләрини тәһлил едәркән, онун һансы нитг һиссәсинә мәнсуб олдуғуну мүәјјәнләшдирәркән, бу сөзләрин јалпыз көкләринә фикир верәрәк, агыллы, күллү, чичәкли сөзләрини исим; јахшылыг, пислик сөзләрини сифәт; јазан, охујан сөзләрини исә фе'л һесаб едирләр. Әлбәттә, бу һал шакирдләрә көк вә әсас һаггында дәрин мә'лумат вермәмәкдән ирәли кәлир.

Сөзүн гурулушу һаггында шакирдләрә ајдын тәсәввүр вермәмәк онларын јазыда, хүсусилә сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәси заманы бир сыра сәһвләрә јол вермәләринә сәбәб олур.

Шакирдләрин јазыларыны нәзәрдән кечирдикдә, ајдын олур ки, онлар сөзү сәтирдән-сәтрә кечирәркән һечаларла морфемләри бир-бири илә гарышдырырлар. Бу да ондан ирәли кә-

лир ки, шакирдләр сөзү һечалара бөлмәклә, ону мә'на һиссәләринә (морфемләрә) бөлмәк арасындаки фәрги ајдын тәсәввүр едә билмирләр.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, сөзүн гурулушу вә дилимиздәки сөздүзәлтмә васитәләри һаггында конкрет билија малик олмадан грамматиканы дәриндән, шүүрлу сурәтдә мәнсимәмәк, дили билмәк, сөзләрин дәјишилмәси гајдаларыны өјрәнмәк, ондан әмәли сурәтдә истифадә етмәк, сөзләри јерли-јериндә ишләтмәји бачармаг мүмкүн дејилдир. Чүнки сөзләри јерли-јериндә ишләтмәји бачармаг о демәкдир ки, шакирд һәмин сөзүн лүгәти мә'насыны билир. Әкәр сөзүн лүгәти мә'насы шакирд тәрәфиндән ајдын шәкилдә дәрк едилмәмишдирсә, демәли, һәмин сөздән о, дүзкүн истифадә едә билмәз. Белә һалларда сөзүн лүгәти мә'насыны шакирдә баша салмаг үчүн һәмин сөзү гурулушуна көрә тәһлил етмәк ләзым кәлир. Мәсәлән, тутаг ки, шакирдләр әмәкдаш сөзүнүн лүгәти мә'насыны баша дүшмүрләр. Һәмин сөзү шакирдләрин јахшы баша дүшмәләри үчүн мүәллим изаһ едир ки, бурада әмәк сөзүн көкү, —даш исә шәкилчидир. Шакирдләрдән әмәк сөзүнүн лүгәти мә'насы сорушулдугда ајдын олур ки, һамы билир. Демәли, бурада ајдын олмајан —даш шәкилчисинин мә'насыдыр. Буна көрә дә мүәллим көстәрир ки, —даш сөздүзәлдичи шәкилчидир, өзү дә бирлик мә'насыны билдирир. Демәли, әмәкдаш дикдә, «биркә әмәк сәрф едән», «бирликдә ишләјән», «ејни бир ишдә чалышан» вә с. кими мә'налар баша дүшүлмәлидир. Бурада мүәллим, —даш шәкилчисинин, һәмчинин әмәкдаш сөзүнүн мә'насынын даһа ајдын баша дүшүлмәсини тә'мин етмәк үчүн һәмин сөзә охшар олан вә ејни шәкилчи илә дүзәлән сирдаш, вәтәндаш, силаһдаш, јолдаш сөзләрини дә нүмунә көстәрәрәк изаһ етмәлидир.

«Сөзүн гурулушу» бәһсинин тәдрисинә мүәллим Азәрбајчан әдәби дилинин зәнкиплији вә онун зәнкинләшмәси јоллары һаггында сөһбәтлә башламалыдыр. Бу заман мүәллим јалпыз лүгәт тәркибинин зәнкиплијиндән вә кенишлијиндән дејил, ејни заманда сөзләрин чоҳмә'налылығындан, омоним вә синонимләрдән, дилимиздәки зәнкил сөздүзәлтмә васитәләриндән дә әтрафлы данышмалы вә беләликлә дә сөзләрин гурулушу е'тибары илә өјрәнилмәсинә гаршы шакирдләрдә дәрин мараг ојатмалыдыр. Мүәллим өјрәтмәлидир ки, дил инсанын һәр чүр фәалијәти илә һәмчинин онун истеһсал фәалијәти илә бағлыдыр. Буна көрә дә инсанын фәалијәти, сләчә дә истеһсалын ичкишафы вә кенишләнмәси дилдә јени сөзләрин ја-

равмасына və беләликлә дә дилимиздәки сөzlәрин бә'зиләринин өз мөвгејини итирмәсинә сәбәб олур. Шакирдләр билмәлидирләр ки, мүүјјән сөzlәрлә ифадә едилән әшја истехсалыи инкишафы илә әлагәдар олараг арадан чыхдыгда, оңу ифадә едән сөzlәр дә арадан чыхыр. Мәсәлән, чүт, хыш, фәјтон, конка və с. кими сөzlәр буна мисал ола биләр. Белә сөzlәрә јалпыз кечмиш дөврләрдә бәһс едән әсәрләрдә раст кәлмәк олар.

Чәмијјәтин və истехсалатын инкишафы илә әлагәдар олараг, бә'зи сөzlәрин ифадә етдикләри әшја və мәфһумлары арадан чыхмасы илә онларыи ифадәчиси олан сөzlәрин дә арадан чыхдыгы кими, әксинә, јени әшја və мәфһумун әмәлә кәлмәси јени сөzlәрин јаранмасына сәбәб олур. Мәсәлән, Бөјүк Октябр социалист ингилабы өлкәмиздә гәләбә чалдыгдан сонра јени әмәлә кәлән әшја və мәфһумларла әлагәдар дилимиздә колхоз, коммунист, комсомол, колхозчу, јарыш, манга, маңтабашчысы, трактор, комбайн və с. кими јүзләрлә сөzlәр јаранмышдыр.

Бүтүн бунларла бирликдә, мүүллим шакирдләрә аңлатмалыдыр ки, дилимиздә јени сөzlәрин әмәлә кәлмәси Азәрбајчан дилинин лүгәт фондуна дахил олан сөз көкләриндән шәкилии васитәсилә јени сөzlәр јаратмагла әлагәдардыр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, дилимиздә олан сөз көкләринә шәкилчиләр артырмагла бир сыра јени сөzlәр дүзәлтмәк олар. Беләликлә дә мүүллим шакирдләрдә Азәрбајчан дилиндә сөз јардычылығы һаггында мүүјјән тәсәвүрләр јаратмалы və онун өјрәнилмәсинә гаршы мараг ојатмалыдыр. Бундан сонра сөзүн гурулушуну өјрәтмәјә башламаг олар.

Сөзүн гурулушча өјрәдилмәсинә көк və шәкилчинин өјрәдилмәсиндән башланымалыдыр. Чүнки бунлар сөзүн гурулушуну ајдын дәрк етмәк үчүн ән әсас ваһидләрдир. Көк və шәкилчи һаггында ајдын тәсәвүрә малик олмадан шәкилчиләрин хүсусијјәтләрини, сөzlәрин гурулушча нөвләрини өјрәнмәк мүмкүн дејилдир. Мә'лумдур ки, көк və шәкилчи һаггында шакирдләрини һәлә ибтидан мәктәбдән мүүјјән тәсәвүрләри вардыр. Лақин бу тәсәвүрләр чох садә və элементар характер дашыыр. Одур ки, һәмин садә və элементар тәсәвүрләрин олмасына әсасланмагла, V синифдә Азәрбајчан дили морфолокијасынын тәдриси илә әлагәдар олараг, «Сөзүн гурулушу» бәһсиндә шакирдләрә көк və шәкилчиләр һаггында дәрин və һәр-тәрәfli билик вермәк ләзымдыр.

Көк və шәкилчи һаггында шакирдләрә ајдын тәсәвүр вермәк үчүн шакирдләрини нәзәр-диггәтини дил фактлары үзә-

риндә мүүшаһидәләр апармага чәлб етмәлидир. Бу ишә бирбаша тә'рифин дејилмәсиндән башламаг бә'зи әзбәрчилијә кәтириб чыхардыр. Шакирд көк və шәкилчинин тә'рифини әзбәр сөјләмәји бачарыр, лақин верилмиш сөzlәрдә онлары ајыр едә билмир, сөзү гурулушуну көрә тәһлил етмәкдә нәтилик чәкир.

Одур ки, көк və шәкилчи һаггында шакирдләрә мүкәммәл билик вермәк үчүн мүүллим дәрси ашағыдакы шәкилдә тәшкил етмәлидир. Бу мәгсәдлә лөһнәдә ашағыдакы чүмләләри јазмалыдыр:

1. Китаб билик мәнбәјидир.
2. Китабын чилди јарашыглыдыр.
3. Китаба һамы һөрмәт етмәлидир.
4. Китабы һамы севмәлидир.
5. Китабда мараглы һекајәләр вар.
6. Китабдан чох шеј өјрәндим.
7. Китаблар мәтбәәлә чап олунур.
8. Китабым чантададыр və с.

Бундан сонра, мүүллим шакирдләрин нәзәр-диггәтини мүхтәлиф чүмләләрдә ишләнмиш китаб сөзүнә јөнәлтмәлидир. Шакирдләр чүмләләр үзәриндә хејли фикирләшдикдән сонра, мүүллим ашағыдакы шәкилдә истигамәтләндиричи суаллар верир:

— Китаб сөзү мүхтәлиф чүмләләрдә ишләнмәсинә бахмајараг, онун шәкли дәјишмишдирми?

— Хејр, дәјишмәмишдир.

— Инди бүтүн чүмләләрдә китаб сөзүнү ајрылыгда көтүрәк, бу заман р, мә'на верирми?

— Бәли, китаб сөзү ајрылыгда да көтүрүлдүкдә мә'на верир.

— Инди кәли, бүтүн чүмләләрдә китаб сөзүнә битишән һиссәләрә нәзәр салаг. Бу һиссәләр бүтүн чүмләләрдә ејнидирми, јохса онлар дәјишмишдирми?

— Бүтүн чүмләләрдә китаб сөзүнә битишән һиссәләр бир-биринин ејни дејилдир. Онлар дәјишмишдир.

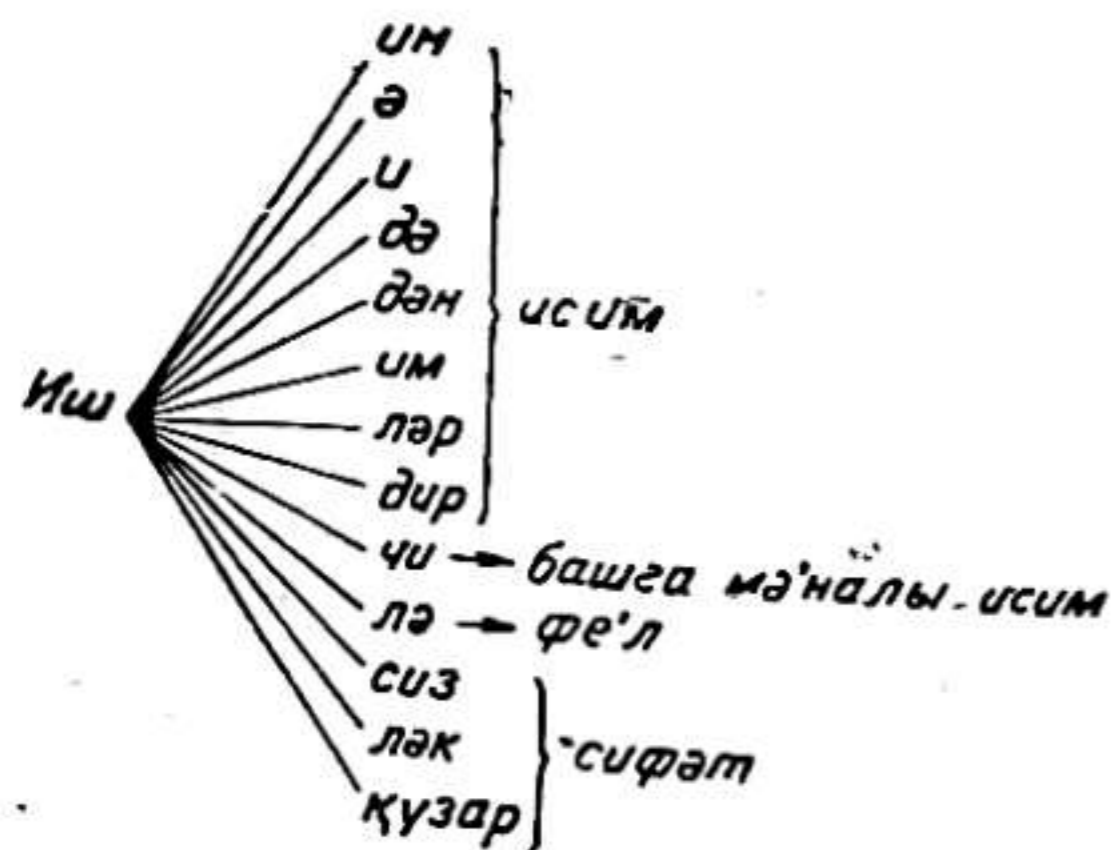
— Бу һиссәләри китаб сөзүндән ајрылыгда көтүрдүкдә, мә'на билдирирми?

— Бу һиссәләри китаб сөзүндән ајрылыгда көтүрдүкдә, һеч бир мә'на билдирмир.

Бурадан да мүүллим шакирдләрин иштиракы илә белә бир нәтичәјә кәлмәлидир ки, сөзүн ајрылыгда мә'на билдирән və дәјишмәјән һиссәси көк, ајрылыгда һеч бир мә'на билдир-

мәјән вә дәјишән һиссәси шәкилчи адланыр. Белә бир нәтичә элдә едилдикдән сонра, шакирдләр мұвафиг чалышмалар үзәриндә ишләдилмәлидир.

Көк вә шәкилчиләр һаггында шакирдләрә анлајыш вердикдән сонра шәкилчиләрин хүсусијјәтләрини өјрәтмәк олар. Шәкилчиләрин хүсусијјәтләрини мұгајисәли шәкилдә өјрәтмәк даһа јахшы нәтичәләр верир. Бу мәгсәдлә ајрылыгда һәм сөздүзәлдичи, һәм дә сөздәјишдиричи шәкилчи гәбул едән бир сөз кәтүрүлүр вә она мүмкүн олан шәкилчиләр артырылмагла лөвһәдә јазылыр.

Сонра, шакирдләрин нәзәр-диггәти -ин, -ә, -и, -дә, -дән, -им, -ләр, -дир шәкилчиләринә чәлб едилир. Ајдын олур ки, бу шәкилчиләр сөзүн мәнасында һеч бир дәјишиклик әмәлә кәтирмәмишдир. Онлар сөзүн јалныз шәклини дәјишмишләр. Лакин -чи, -лә, -сиз, -ләк, -қузар шәкилчиләри сөзүн шәклини дәјишмәклә бәрабәр, онун илк мәнасыны да дәјишәрәк, јени лүгәти мәна верән сөз јаратмышдыр. Демәли, бу шәкилчиләрин әсас вәзифәси бир сөздән јени бир сөз дүзәлтмәкдән ибарәтдир. Лакин биринчи група дахил олан шәкилчиләрин әсас вәзифәси исә чүмләдә сөзләр арасында әлагә јаратмагдан ибарәтдир. Одур ки, сөз көкләринә артырыларкән, она јени лүгәти мәна верән шәкилчиләр сөздүзәлдичи, сөзләр арасында әлагә јаратмаг үчүн ишләнилән шәкилчиләр исә сөздәјишдиричи шәкилчиләр адланырлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бәзән ејни сөвти тәркибә малик

олан шәкилчи бәзән сөздүзәлдичи, бәзән исә сөздәјишдиричи шәкилчи вәзифәсиндә ишләнир. Мәсәлән, -ачаг, -әчәк шәкилчиләри һәм фе'лин мүәјјән кәләчәк заманыны (јазачаг, кәләчәк вә с.), һәм фе'ли сифәт (көрүләчәк иш, јазылачаг мәктүб вә с.), һәм дә исим (кәләчәк бизимдир вә с.) дүзәлдир. -Малы, -мәли шәкилчиләри һәм фе'лин вачиб формасыны (алмалыјам, кәлмәлијәм вә с.), һәм фе'ли сифәт (јемәли хәрәк, ичмәли су, охумалы китаб вә с.) дүзәлдир. -Мыш, -миш, -муш, -мүш шәкилчиләри һәм фе'лин нәгли кечмиш заманыны (кәлмиш, охумуш, јазмыш, көрмүш вә с.), һәм фе'ли сифәт (јазылмыш мәктүб, кәлмиш гонаг, охумуш адам, көрүлмүш иш вә с.) әмәлә кәтирир, һәм дә имиш көмәкчи фе'лини ифадә едир (јазырмыш, кәлирмиш, охујурмуш, көрүрмүш вә с.).

Үмумијјәтлә, дилимиздә белә шәкилчиләр чоходур. Тәчрүбә кәстәрир ки, һәмин шәкилчиләр һаггында әтрафлы мәлумат верәрәк, онлары шакирдләрә өјрәтмәдикдә ајры-ајры грамматик категоријалар бир-бири илә гарышдырылыр. Бәзи һалларда исә шакирдләр мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләнмәсинә бахмајараг, онлары бир шәкилчи кими таныјырлар. Мәсәлән, Мән јазмышам. Јазылмыш китаб. Әли јазырмыш—бирләшмә вә чүмләләриндәки јазмышам, јазылмыш, јазырмыш сөзләриндә олан -мыш шәкилчиси вә көмәкчи фе'лини шакирдләр јалныз фе'лин нәгли кечмиш заманын шәкилчиси адландырырлар. Һалбуки, бу шәкилчи биринчи сөздә фе'лин нәгли кечмиш заманын шәкилчиси, икинчи сөздә сөздүзәлдичи шәкилчи, үчүнчү сөздә исә көмәкчи фе'лдир.

Одур ки, шәкилчиләрин хүсусијјәтләрини өјрәдәркән бу чүр шәкилчиләр һаггында да шакирдләрә әтрафлы мәлумат верилмәлидир. Бу саһәдә Бакынын 173 нөмрәли орта мәктәбинин мүәллими Ә. Бајрамовун диггәтәләјиг иш тәчрүбәси вардыр. О, белә шәкилчиләрин маһијјәтини ајдын шәкилдә баша салмаг үчүн чүмләләр тәһлил етдирмәкдән истифадә едир. Мәсәлән, «Биз бу ил пионер дүшәркәсиндә истираһәт етмиш, һәм дә верилмиш тапшырыглары јеринә јетирмишик» чүмләсинин морфоложи тәһлили заманы мүәллим «истираһәт етмиш», «верилмиш», «јеринә јетирмишик» сөзләриндәки -миш шәкилчиләринин мәна вә вәзифәләрини мұгајисә јолу илә изаһ етмәји шакирдләрдән тәләб едир.

Шәкилчиләрин вәзифәләринә көрә нөвләри өјрәдилдикдән сонра, мүәллим әсаслар һаггында шакирдләрә әтрафлы мәлумат вермәлидир. Шакирдләр артыг шәкилчиләрин ики вәзифәдә—сөздәјишдиричи вә сөздүзәлдичи вәзифәдә ишләнди-

Јини билдрлар. Онлара ајдындыр ки, сөздүзэлдичи шәкилчи артырылмагла бир сөздән тамамилә јени бир сөз дүзэлдилдр. Одур ки, бу имкандан истифадә едәрәк, шакирдләрә әсаслар һаггында мә'лумат вермәк лазымдыр.

Әсаслар һаггында шакирдләрә ајрыча мә'лумат вермәјин һәм елми, һәм дә дидактик әһәмијјәти вардыр. Тәчрүбә көстәрр ки, чох вахт шакирдләр әсаслар һаггында анлајыша малик олмадыларындан дүзәлтмә сөзләри нитг һиссәләринә көрә тәһлил едәркән сөзүн көкүнә диггәт едир, она битишдирилмиш сөздүзэлдичи шәкилчинин јаратдығы јени мә'наны нәзәрдән гачырр, бунун нәтичәсиндә дә сәһвләрә јол верилрләр. Әкәр «Сөзүн гурулушу» бәһсинин тәдриси илә әлагәдар шакирдләрә сөзүн әсасы һаггында мүәјјән анлајыш верилрсә, белә сәһвләри арадан галдырмаг хејли асанлашар вә бәлкә дә белә сәһвләрә јол верилмәз.

Шакирдләрә әсас һаггында анлајыш вермәјин, ону әтрафлы өјрәтмәјин әһәмијјәти башлыча олараг ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Әсаслары өјрәнмәклә шакирдләр сөздүзэлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин мә'насыны даһа јахшы дәрк едирләр;

2. Әсасларын өјрадилмәси сөздүзэлдичи шәкилчиләрин ишләнмә јерини, јә'ни онуң һәмиша сөздәјишдиричи шәкилчидән әввәл кәлдијини мәнимсәтмәјә әлверишли имкан јарадыр;

3. Әсаслар һаггында ајдын тәсәввүрә малик олмаг сөзләри нитг һиссәләринә көрә тәһлил едәркән, сәһвләрә јол вермәјин гаршысыны алыр.

Мә'лумдур ки, мүасир дилимиздә сөздүзэлдичи шәкилчиләрин һамысы ејни дәрәчәдә сөз јаратмаг имканына малик дејилдр. Бә'зи сөздүзэлдичи шәкилчиләр даһа чох сөз јарада билдији һалда, бә'зиләри чох мәһдуд даирәдә сөзләр јарада билдрләр. Буна көрә дә «Сөзүн гурулушу» бәһсинин тәдриси илә әлагәдар ән чох мәһсулдар шәкилчиләрин өјрадилмәсинә јер верилмәлидир. Она көрә дә, бу дөврдә сөздүзэлдичи шәкилчиләрин өјрадилмәсинин әсас мәгсәди шакирдләрә әсаслар һаггында мә'лумат вермәкдән, сөздүзэлдичи шәкилчиләри көкләрдән ајырмағы бачармаг вә онлары сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән фәргләндирмәји өјрәтмәкдән ибарәтдир. Сөздүзэлдичи шәкилчиләр һаггында шакирдләрин билијини кенишләндирмәк илә нитг һиссәләринин тәдриси илә әлагәдардыр. Белә ки, һәр бир нитг һиссәси өјрадилән заман онларын гу-

рулушча һөвләри дә өјрадилдр ки, бу да сөздүзэлдичи шәкилчиләрлә әтрафлы таныш олмага имкан јарадыр. Сөздүзэлдичи шәкилчиләрин әһәмијјәтини, хүсусилә онун бир нитг һиссәсинә мәнсуб олан сөздән башга бир нитг һиссәсинә мәнсуб олан сөз әмәлә көтирмәсини шакирдләр бу заман даһа јахшы дәрк едирләр. Буна көрә дә әсасларын өјрадилмәси илә әлагәдар даһа мәһсулдар сөздүзэлдичи шәкилчиләрдән данышмагла кифәјәтләнмәк олар.

Әсаслары өјрәдәркән, мүәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр ки, сөзүн көкүнә артырылан һәр бир сөздүзэлдичи шәкилчи онун илк лүғәти мә'насыны дәјишәрәк, јени лүғәти мә'наја малик олан бир сөз јарадыр. Буна көрә дә нитг һиссәләринә көрә тәһлил заманы сөздүзэлдичи шәкилчинин јаратдығы мә'на әсас көтүрүлмәлидир. Мәсәлән, ишлә, ишсиз, ишчи, ишкүзар, ишләк вә с. кими сөзләр нитг һиссәләринә көрә тәһлил едиләркән, иш сөзүнүн лүғәти мә'насыны әсас көтүрмәк олмаз, чүнки она артырылан -лә, -сиз, -чи, -күзар, -ләк шәкилчиләри һәмин сөздән тамамилә јени бир сөз дүзәлтмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зән бир сөздә бир нечә сөздүзэлдичи шәкилчи ола билдр. Мәсәлән, јаз+ы+чы+лыг, јара+д(т)+ычы+лыг вә с. Белә һалларда илә ахырынчы сөздүзэлдичи шәкилчинин јаратдығы мә'на әсас көтүрүлмәлидир. Чүнки һәр бир сонра кәлән сөздүзэлдичи шәкилчи өзүндән әввәлки сөздүзэлдичи шәкилчинин јаратдығы мә'на әсасында јени сөз јарадыр. Мәсәлән, јаз+ы+чы+лыг сөзүндә -ы шәкилчиси јаз сөзүндән јени сөз дүзәлтдији кими, -чы шәкилчиси дә јазы сөзүндән јени сөз дүзәлтмишдир, еләчә дә -лыг шәкилчиси јазычы сөзүндән јени бир сөз јаратмышдыр.

Үмумијјәтлә, әсас һаггында шакирдләрә билик вермәк үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә етмәк олар, булардан ән башлычасы верилмиш сөзләри әввәлчәдән мүәјјән едилмиш схем әсасында тәһлил етмәкдән ибарәтдир. Тәчрүбә көстәрр ки, бу үсул әсасын шакирдләр тәрәфиндән әтрафлы мәнимсәнилмәсини тә'мин едир. Бу үсулла иш ашағыдакы шәкилдә тәшкил едилдр.

Тәһлил үчүн верилмиш сөзләр: ишин, ишләмәк, ишсиз, јазы, охучу, дузлу, дәмирчинин, јахшылыг, пислик, шәһәрли.

Верилмиш сөзләр схемдә көстәрилдији кими тәһлил едилдр. Бундан сонра схемдән истифадә етмәклә көклә әсасын грамматик вә мә'на хүсусијјәтләри мүгајисә олунур.

Көк	Суалы	Сөздүзөлдү- чи шәкилчи	Әсас	Суалы	Сөздәјишди- ричи шәкилчи
иш	нә?	—	—	—	—
иш	нә?	-лә	ишлә	нә ет?	-ни
иш	нә?	-сиз	ишсиз	нечә?	-мәк
яз	нә ет?	-ы	язы	нә?	—
оху	нә ет?	(у) чу	охучу	ким?	—
дуз	нә?	-лу	дузлу	нечә?	—
дәмир	нә?	-чи	дәмирчи	ким?	-ниң
јахшы	нечә?	-лыг	јахшылыг	нә?	—
пис	нечә?	-лик	пислик	нә?	—
шәһәр	нә?	-ли	шәһәрли	ким?	—

Беләликлә, көк вә шәкилчинин, шәкилчиләрин мә'на вә вәзифәләринә көрә нөвләринин, еләчә дә әсасын өјрәдилмәси сөзүн гурулушу һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаран-масыны тә'мин едир.

ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ

Әһәдулла ГӘНБӘРОВ,
Бакыдакы 45 нөмрәли мәктәбин мүәллим.

V—VIII СИНИФЛӘРДӘ ЈАЗЫЧЫЛАРЫН НӘЈАТ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИ ВӘ ӘЛАВӘ МАТЕРИАЛЛАРДАН ИСТИФАДӘ ЕДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында, онлар-да меһрибан достлуг вә јолдашлыг дүјгуларынын мөһкәмлән-мәсиндә, дөнмәз ирадә вә бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинин ашыланмасында классик јазычыларымызын нәјат вә јарады-чылығынын тәдриси бөјүк рол ојнајыр. Мәһз буна көрә дә бө-јүк әдәби сималарын нәјат вә јарадычылығы мәктәб програ-мына дахил едилмишдир.

Јазычыларын тәрчүмеји-һалынын тәдриси шакирдләрә чох шеј верир. Онлар да «бөјүк адамлар» кими савадлы, мә-дәни олмағы, јүксәлмәји, чәмијјәтдә ләјагәтли мөвгә тутмағы арзу едирләр. Јазычыларымызын нәјатындакы шәхси нүмунә, бөјүк достлуг, халг иши уғрунда өмүрлүк мүбаризә, мәғрур-луг, намуслу нәјат сүрмәк, јалтаглыға вә сатгынлыға нифрәт етмәк, «буғда чөрәји хатиринә башгасынын сүфрәсинин пиши-ји олмагданса, арпа чөрәјинә гане олуб өз сүфрәсинин пәлән-ки олмаг» идејасы—бүтүн булар, кәнч нәслин доғру вә дүз-күн тәрбијә едилмәсиндә ән јахшы васитәдир. Мүәллим бу им-кандан кениш истифада етмәлидир.

Мә'лумдур ки, јазычыларын нәјат вә јарадычылығыны ша-кирдләрә өјрәтмәк мәгсәди илә програмда мүәјјән саатлар ај-рылмыш, дәрсликләрдә исә буна ујғун материаллар верил-мишдир. Бә'зән бир јазычынын нәјатыны ики, үч дәфә кечмәк лазым кәлир. Әксинә, бир сыра јазычыларын тәрчүмеји-һалы програма дахил едилмәмишдир. Она көрә дә мүәллим лазы-ми мә'луматларла шакирдләри таныш етмәли олур. Бу факты нәзәрә алсаг, јазычыларын нәјат вә јарадычылығынын тәдри-синдә әлагәләндримә үсулунун вә әләвә материаллардан ис-тифада едилмәсинин нә гәдәр зәрури олдуғуну јәгин етмиш оларыг. Бу исә мүәллимә имкан верир ки, бә'зән дәрсликләр-дә һисс олунан сәһилик вә схематикликдән јаха гуртарсын.

Һәр дэфә Һазычынын һәҗат вә Һарадычылығыны тәдриис едәндә Һени үсуллардан, Һени факт вә һадисәләрдән истифадә етсин. Мән бу хәтти әсас тутуб, Һазычынын шәхси һәҗатында баш верән елә бир һадисәни шакирдләрә чатдырмаға чалышырам ки, һәмни һадисә вә ја факт билаваситә о Һазычыја анд олсун. Мәсәлән, шакирдләрин ингилабдан габаг динә, аллаһа меҗдан охуҗан, чәһаләт вә мөвһуматын ән гәддар дүшмәни, бүтүн динләри пуч вә әфсанә саян атеист Һазычымызын Мирзә Фәтәли Ахундов олмасыны билмәләри, мәнә елә кәлир ки, пис олмаз. Әксинә, бу факт, балкә дә, шакирдләрин јадында һәмнишәлик галачагдыр. Һазычыларын һәҗат вә Һарадычылығынын тәдриисиндә биринчи фикир вердиҗим шәрт будур.

Икинчи. Чалышырам ки, Һазычынын Һарадычылыг үслубу, дили, елементар шәкилдә олса дә, шакирдләрә аҗдын олсун. Шакирдин, динләдиҗи вә ја охудуғу ше'рин Вурғун, јахуд Сабир тәрәфиндән Һазылдығыны үслубуна көрә аҗыр едә билмәси хош деҗилми? V—VIII синифләрдә буна һаил олмаг мүәллимин бөҗүк мүвәффәҗиҗәти саяла биләр.

Үчүнчү. Бөҗүк әдәби шәхсиҗәтләрин һәҗатында баш верән бә'зи һадисәләр онларын инкишаф едиб классик Һазычы сәвиҗәсинә галхмаларында мүәҗҗән рол оҗнамышдыр. Она көрә дә һәмни һадисәләрдән бә'зиләрини дәрседә хатырламағы мәҗсадуҗғун һесаб едирәм. Белә олдугда, кечилән мөвзуну шакирдләр даһа марагла динләҗир вә тез гавраҗырлар; Һазычынын кәләчәк дәрсләрдә кечиләчәк әсәрләринә мәнәббәт артыр вә ушаглар һәмни әсәрләри бөҗүк һәвәслә өҗрәнирләр. Бундан башга, мүстәһил фикир сөҗләмәҗә даһа чох имқан Һараныр ки, бу да шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафына јахындан көмәк едир.

Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундовун һәҗат вә Һарадычылығы һаггында шакирдләрә ики дэфә мә'лумат верилир. VI синиф дәрслиҗиндә (тәртиб едәни И. Бабаҗев) Һазычынын тәрчүмеҗиһалы гыса верилмишдир. VIII синиф дәрслиҗиндә исә (мүәллифләри: Ә. Гарабағлы вә М. Асланов) бөҗүк мүтәфәккирин һәҗаты марағлы, јада гәлан епизодларла зәнкннләшдирилмиш вә Һарадычылығы шакирдләрин билик вә Һаш сәвиҗәләригә уҗгун олараг тәһлил едилмишдир. Она көрә дә VI синифдә ашагыдакы ики фактдан истифадә едирәм:

а) шакирдләр дәрсликдәки материалдан билирләр ки, Һазычынын һәҗаты, хүсусән, өмрүнүн сөн илләри бөҗүк еһтиҗач ичәрисиндә кечмишдир. Бурада әләвә едирәм: М. Ф. Ахундов өмрүнүн сонуна гәдәр халгымызын мәдәни керилиҗинә сәбәб

олан әрәб әлифбасыны ислаһ етмәк, дәҗишмәк истәмишдир. Онсуз да мадди чәһәтдән корлуг чәкәи Һазычы бу мәҗсәдинә һаил олмаг үчүн өзүнүн вә һәҗат Һолдашынын гиҗмәтли шеҗләрини сатыб Истамбула Һола дүшүр...

б) М. Ф. Ахундов һәм дә меһрибан вә гаҗҗкеш аилә башчысы иди. О, һәддиндән артыг мәшгул олмасына бахмаҗараг, ушагларынын тәлим вә тәрбиҗәсинә чидди фикир верир, Һери кәлмишкән онларла әҗләнмәҗә дә вахт тапырды. Бир күв бешикдәки көрпә оғлуну сүзән меһрибан ата бәрк мүтәәсир олур, әввәлки өвладларынын сағ галмадығларыны хатырлаҗыр вә бәдәһәтән ики мисралыг ше'р деҗир:

Еҗ башы хиҗар, бурну фәтир, балдыры инчә,

Бу Фәт'әлинин чаны чыхар сән бөҗүҗүнчә.

Ушаг һаггында деҗилән бу бир беҗт ше'рин әләвә мә'лумат кими ушагларла чатдырылмасы онларын бөҗүк Һазычы, көзәл инсан һаггындакы тәсәввүрләрини кенишләндирир. Бу ики мисралыг ше'рдә јахшы мә'нада зарафат, Һумор, чиддилик, һәзин бир кәдәр, бөҗүк арзу, бир сөзлә, һәҗатын нәфәси һисс олунур ки, бунун да ушаг психолоҗиҗасына мүсбәт тә'сир еләчәҗинә шүбһә ола билмәз.

Биринчи фактын шакирдләрә чатдырылмасында исә мәҗсәдим өз арзусуну һәҗата кечирмәк үчүн елм, вәтән вә халг һәмни Һазычынын һәр чүр гурбанларла һазыр олмасыны изаһ етмәкдир. Бунунла Һанашы, Һазычынын әлифба һаггында фикирләри дә шакирдләрә аҗдын олур ки, бу һагда дәрсликдә мә'лумат Һохдур.

Ики ил сонра (VIII синифдә) шакирдләр Һенидән М. Ф. Ахундовун һәҗат вә Һарадычылығы илә таныш олурлар. Тәбиҗидир ки, сонунчу мә'лумат әввәлкинә һисбәтән даһа әтрафлы, мәзмунлу вә фактларла зәнкнн олмалыдыр. Бу чәһәтдән дәрсликдәки мүвафиг материал кифаҗәтләндиричидир. Анчаг даһи Һазычынын марағлы һәҗаты һеч бир әдәбиҗат мүәллиминин имканыны мәнәудлашдырмыр. Дәрсликдә Ахундовун «Һәҗаты» бөлмәсиндә Һазычы илә Мирзә Шәфи Вазеһ арасында олан мәшһур диалог верилмишдир. Шүбһәсиз ки, Ахундовун атеист бир алим вә Һазычы кими Һетишмәсиндә бу тә'сирли һадисә мүәҗҗән рол оҗнамышдыр. Буна көрә дә бөҗүк мүтәфәккирин һәҗатыны тәдриис едәндә даһа бир фактдан истифадә етмәҗи һазым билирәм. Шакирдләрә мә'лумдур ки, Фәтәлинин ушағлыг илләри Хамнәдә, өзү дә фәрәһсиз кечмишдир. Нәһәҗәт, анасы әриндән аҗрылмаға мүвәффәҗ олур вә Нухаҗа гаҗыдыр.

...8 жашлы Фэтәли бәрк јухуја кетмишди. Сүбһ јеничә ачылырды. Еадән бир аз аралы Нанә ханым карванла Нухаја гајытмага һазырлашырды. Бу заман өкеј бачы-гардашлары Фэтәлини јатагына јахынлашыр вә дејирләр:

— Фэтәли, Фэтәли, нә јатмысан? Дур, анан кедир!

Јухудая һөвләк ојанан балача Фэтәли јатагдан галхыр вә бирбаша аңасынын далынча гачыр...

Бу епизод дәрсликдә верилмиш мүкалимә илә биләваситә алагәдардыр, бирн дикәрини тамамлајыр вә әсасландырыр. Чүнки балача Фэтәли Хамнәдә галмыш олсајды, тәһсил алмага имканы олмазды; Вазеһ кими бир шаир-алимлә растлашмазды вә нәтичәдә о, бөјүк јазычы, көркәмли алим вә философ, мүтәфәккир, шаир вә тәнгидчи дә ола билмәзди.

Бу мә'лумат һәм Ахундову шакирдләрин көзү гаршысында бир јазычы кими бөјүдүр, онлара доғма едир, һәм дә имкан јарадыр ки, шакирдләр М. Ш. Вазеһин көзәл шәхсијјәти илә аз да олса, таныш олсунлар.

Классик шаир, насир вә драматургларымызын һәјатында бу чүр фактлар вә епизодлар чохдур. Бу мә'луматларын бир һиссәсиндән ајры-ајры јазычыларын тәрчүмеји-һалыны тәдрис едәндә алава материал кими истифадә едирәм. Бә'зән исә алава материалы алагәләндирмә јолу илә шакирдләрә чатдырмаг лазым кәлир. Һәр ики үсул бир мәгсәдә хидмәт едир. Мөвзунун характериндән асылы олараг бу вә ја дикәринә мүрациәт едилир. Һәр ики һалда, јазычынын һәјатындан һәр һансы бир епизоду јох, мәһз вачиб оланыны шакирдләрә чатдырмаг тәләб олунур. Елә едилмәлидир ки, тәгдим едилән материал идејача дүзкүн, мәзмунча долғун вә емоционаллыг нөгтеји-нәзәриндән тәһсил олсун, мөвзунун тәдрисинә хәләл кәтирмәсин, әксинә, онун алагәли тәдрисинә көмәк етсин. Дејилән фикрин тәһсил гүввәсини азалтмаг хатиринә һәммин материал икинчи дәфә тәкрат едилмәлидир, сөјләнилән вахт вә мүәјјән өлчү көзләнилмәлидир ки, мәзмун дағышыглыгына вә узунчулуға јол верилмәсин. Нәһәјәт, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләри дә нәзәрә алынмалыдыр ки, материалын тәрбијәви характери әријиб јоха чыхмасын.

Јазычыларын һәјат вә јарадычылығынын алагәли тәдрисиндән һәм ајры-ајры әсрләрдә јашамыш јазычыларын, һәм дә һәмәср олан әдәби сималарын тәрчүмеји-һалы кечиләндә истифадә олуна биләр. Мәсәлән, Вургунун јарадычылығыны Вагифлә алагәләндирмәк олармы? Ахы, халг шаиринин шаһ әсәри «Вагиф» лирик шаир вә дәвләт-хадими Молла Пәһәһин

һәјатына һәср едилмишдир! Еләчә дә, оптимист шаир Вагифин кешмәкешли һәјатындан бәһс едәрикән «Вагиф» әсәрини кәтирләмамаг, ән азы, инсафсызлыг оларды.

Вагифин јарадычылығындан сөһбәт кәләндә «Һајриф ки, јохдур» гошмасынын јаранма тарихи илә алагәдар олан рәвәјәтлә шакирдләри таныш етмәк хошдур.

Мәкәр һәммин мараглы мә'луматларын шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун оланындан V—VIII синифләрдә истифадә етмәк олмазмы? Мәнә елә кәлир ки, олар вә һәтта вачибдир.

Програм үзрә Чәлил Мәммәдгулузада (V—VI синифләрдә) вә Мирзә Әләкбәр Сабирин һәјатына (V—VI синифләрдә) мүәјјән саат ајрылмамышдыр. Шакирдләр илк дәфә Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјатыны VII синифдә өјрәнир. М. Ә. Сабирин тәрчүмеји-һалы илә әсасән VIII синифдә таныш олурлар. Дүздүр, мүәллим ашағы синифләрдә шакирдләрә бу барәдә лазыми мә'лумат вермишдир. Лакин бу һәммин јазычыларын һәјатыны әтрафлы кечмәк демәк дејилдир вә тәбии олараг, шакирдләр бу һагда мүәллимин шифаһи мә'луматы илә кифәјәтләнилмәли олурлар. Она көрә дә мөвчуд имкандан истифадә едиб, Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәјатыны кечәрикән, әлибин Сабирлә бөјүк достлуғуна кениш јер верирәм. Өзү дә Сабирин јарадычылығы сонралар кечилдији үчүн тәдрисдәки бу алагәјә бир нөв еһтијач һиссә олунур.

Ч. Мәммәдгулузада «Молла Нәсрәддин» журналыны тәәчә нәшрә башлајанда М. Ә. Сабирин ким олдуғуну билмирдир. Јалпыз журналын 8-чи нөмрәси чапа һазырлананда хошбахт бир тәсадүф үзүндән Сабир өзүнүн:

«Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өләд.

Олсун үрәјин шад» мисралары илә башланан ше'ри илә (һәлә ким олдуғу мә'лум дејилди) мәчмуәдә чыхыш едир. Бәс бу нечә олмушдур?

Бир күн намә'лум бир чаван алиндә тутдуғу мәктубла журналын әмәкдашы Өмәр Фаигә јахынлашыр вә мәктубу ова верир. Өзү исә гачыб кедир. Өмәр Фаиг елә кәни едир ки, бу бәдхәһлар тәрәфиндән јазылмыш тәһдид вә сөјүш доғу мәктубдур. Сән демә, мәктубун ичиндәки јухарыда ады чәкәлмиш ше'р имиш!

Һәммин ше'р журналын 8-чи нөмрәсиндә чап олунур. Намә'лум кәнич икинчи дәфә дә ејни чүр һәрәкәт едиб, өзүнүн ким олдуғуну билдирмәдән кедир. Мирзә Чәлилин сәбри түкәнир вә Фаигдән хәһиш едир ки, о чаван үчүнчү дәфә кәләндә мүт-

лэг бу сиррин үстүнү ачсын. «Аман күндүр Фаиг жолдаш, тап о залым оглуну». Нәһажәт, намә'лум чаван үчүнчү дәфә мэт-бәәжә кәләидә Өмәр Фаигин чәлд тәрпәнмәси мәсәләни ашкар едир. Мә'лум олур ки, истә'дадлы шаир Сабир пис адамлардан горуумаг мәгсәди илә ше'рләрини имза гојмадан журнала көң-дәрирмиш.

«Билмәм нә көрүбдүр бизим оглан охумагдан» адланан икинчи ше'р дә журналын редаксиясынын гәрары илә «Һоп-Һоп» имзасы илә нәшр олунмушдур.

Ики бөјүк јазычынын өмүрлүк достлугу белә башланды...

Һәлә Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјатыны кечәркән, јазычы-нын Сабир һаггындакы хатирәләриндән истифадә едиб ша-кирдләрә чатдырдыгым бу эпизод сонралар бөјүк шаирин һә-јатына даир дикәр мараглы мә'луматларла тамамлананда, ша-кирдләрин һәмин мөвзу әтрафында мүәјјән тәсәввүрә малик олмаларына инал олурам. Мүгајисә үсулу имкан верир ки, өј-рәнилән дәрә узун мүддәт јадда галсын.

Тәрчүмеји-һалын әлагәли тәдрисиндән мүхтәлиф милләт-ләрдән олан јазычылары кечәндә дә истифадә етмәк фәјдалы-дыр. Бу, шакирдләрдә фәдакар зәһмәтә алышмаг, достлугда мөһкәм олмаг, ағыллы мәсләһәтләрә гулаг асмаг мејлләрини артырыр, онларын бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә олунма-сына хидмәт едир. М. Ф. Ахундовун Х. Абовјан, И. Чавчавадзә вә Б. Марлински илә достлугу, өз әсәри илә Пушкинә јас сах-ламасы, Н. Нәримановун С. Шаумјанла ишләмәси вә саир бу-на чанлы мисалдыр.

Јазычыларын һәјат вә јарадычылығынын әлагәли тәдри-синдә мүәллимни мүрачнәт едә биләчәји мәнбәләрин сајы чо-хдур вә һамысынын садаланмасына, тәһлилинә еһтијач јохдур.

Бир шеј күн кими ајдындыр: мүәллим өз ихтисасыны дә-риндән билмәли, әдәбијат тарихинә даир биликләриндән күн-дәлик ишиндә бачарыгла истифадә етмәлидир. Дөврүнү, зә-манәсини үсјанкар идејаларла тәлатүмә кәтирән шаир вә јазычыларымызын һәјат вә јарадычылығыны тәдрис едән мүәл-лимни дә хәјалы сәјјар, тәсәввүрү ајдын вә кениш, үрәји алов-лу олмалыдыр.

Ш. МИКАЈЫЛОВ,

педагожи елмәр һәмкәдә.

БӘДИИ ӘДӘБИЈАТ ҺАГГЫНДА АНЛАЈЫШЫН ВЕРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Бәдни әдәбијатын маһијәтини шакирдләрә јахшы дәрк етдирмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, онун елми әдәбијатла сә-шар вә фәргли чәһәтләрини изаһ етмәк вачибдир.

Ибтидан синифләрдән башлајараг, шакирдләр бәдни ма-териалларла јанашы, тәбиәтшүнаслыг, тарих, чоғрафија вә саир һаггында садә елми мә'луматлар алырлар. Һаггында да-нышдығымыз мәсәләнин изаһ олунмасы ишиндә бәдни әдәбиј-јатла елми биликләрин мүгајисә едилмәси үчүн имкан вардыр. Мүгајисә заманы шакирдләр һәм бәдни әдәбијатын әсас хү сусијәтләрини, идрак васитәси олдуғуну, һәм дә онун башга идрак васитәләриндән фәргини өјрәнирләр.

Бу мүгајисәни мүәллим ики шәкилдә апара биләр:

1) бәдни әдәбијаты башга тәдрис фәнләри илә мүгајисә етдириб, онун сәнәт әсәри олмасыны шакирдләрин нәзәринә чатдыра биләр;

2) әдәбијаты дикәр инчәсәнәт нөвләри илә мүгајисә ет-дирмәклә башга сәнәт нөвләриндән фәргли олараг, онун сөз сәнәти олдуғуну шакирдләрә баша сала биләр.

Мүәллим һәмин мүгајисәни мүхтәлиф шәкилдә апара би-ләр:

а) һәр һансы бир анлајыш һаггында шакирдләрин прак-тик биликләри илә бәдни әсәр мүгајисә едилир, форма е'тиба-ры илә башга олмаларына бахмајараг, мәзмунча бир олмасы нәтичәси чыхарылыр. Мәсәлән, пајыз фәсли һаггында шакирд-ләрин мүәјјән тәсәввүрләри вар. Н. Кәнчәвидән бәдни парча кими верилмиш «Хәзан» ше'р парчасында ирәли сүрүлән фи-кир илә шакирдләрин пајыз фәсли һаггындакы практик тәсәв-вүрләри мүгајисә едилир.

Бу мәгсәдлә мүәллим шакирдләрә мүрачнәт едир:

Ким пајыз фәслини сәчијјәләндирәр?

Шакирдләрден бири пајызын әламәтләрини ашағыдакы кими дејир: пајыз фәсли јәј фәслиндән сонра кәлир. Пајызла һавалар кетдикчә сојујур, ағачлар јарпағларыны төкүр, отлар гурујур, бә’зи гушлар көчүб, исти өлкәләрә кедирләр.

Сиз пајыз фәслинә анд һансы ше’рләри билирениз?

Шакирдләрден бири пајыз һаггында охудуглары әсәрләрини адыны сајыр.

— Ким Н. Кәичәвинини «Хәзан» ше’рини әзбәрдән сөјләр вә пајызын нечә тәсвир олундугуну данышар?

Шакирд «Хәзан» ше’рини данышыр вә орадакы «күләкләр галады багчаны, багы», «сөндү ал күлләрини јанар чырагы», «төкүлдү рејһанын шух јарпағлары», «санки ағачлыгда одлар галады», «әлван јарпағлары алышды-јанды», «өтүшән гушлар да лал олмуш чохдан», «күнәшини шүасы буланыг суја дәјәндә гылынич тәк күтләшир» кими ифадәләри хүсуен гејд едир вә күлләрини солмасыны јанар чырағын сөнмәсинә, пајыз күнәшини тә’сирини күтләшимш гылыничә бәһзәдилдијини вә «гушлар чохдан лал олмушдур» сөзләри илә онларын исти өлкәләрә кетмәләринә ишарә олдуғуну изаһ едирләр.

б) програм материалларындан бәдни бир парча сечиб, шакирдләрини иштиракы илә ону һәмши фикрини гејри-бәдни ифадәси илә мүгајисә етмәк. Бурада мүәллим бә’зи тәсвир вәснәтләрини позмаг вә ја әләвә етмәклә образлылығын маһијјәтини, тә’сир гүввәсини шакирдләрә дәрк етдирә биләр.

Бу јашлы ушағларын көрмә һафизәси даһа гүввәтли олдуғундан белә мүгајисә јазылы шәкилдә апарылса даһа фәјдалы олар. Мәсәлән, мүәллим А. Шангини «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндән бир парча сечиб, ону гејри-бәдни ифадәси илә белә мүгајисә едә биләр.

Бәдни парча	Гејри-бәдни парча
«Аһ, бир ај сонра о јерләр нә гәдәр көзәл олачаг! Дүзләр, дағлар, јамачлар зүмрүд халыларла дөшә-нәчәк, чичәкләр ачамаг, баһар елчиләри олан гарангуш, сығырчын вә лејләк сүрү-сүрү дөнүб јувалларыны тикәчәк, сөнәр вә ахшам дадлы-дадлы нәгмәләрлә үрәкләри охшајачаг».	Бир ај бундан сонра орада јаз олачаг, отлар көјөрәчәк, гушлар исти өлкәләрдән керн гајыдачаглар.

Һәмши парчалары тахтаја јаздыгдан сонра онлардан һансынын јаз фәслини даһа јахшы ифадә етдијини шакирдләрден сорушур. Шакирдләр өз фикирләрини сөјләдикдән сонра мүәллим «зүмрүд халыларла дөшә-нәчәк», «баһар елчиләри», «дадлы-дадлы нәгмәләрлә» ифадәләрини алтындан хәтт чәкир, шакирдләрини диггәтнини һәмши бәдни ифадәләрә чәлб едир вә баша салыр ки, јазычы баһарын кәлмәсини, онун көзәллијини даһа долғун, даһа образлы ифадә етмәк үчүн мүхтәлиф рәнкли отлары—зүмрүд халылар, гушлары—баһар елчиләринә, онларын чәһ-чәһини исә ширини нәгмәјә бәһзәтмишдир.

в) ишчәсәнәтин башга нөвләриндән ону фәргләндирән хүсуенјјәтләр;

г) әдәбијјатда типиклик һаггында;

г) һәјат һадисәләрини әксетдирмә нөгтеји-нәзәрдән әдәби әсәрләрә диқәр елми (мәсәлән, тарихи) әсәрләрини мүгајисәси.

Әдәбијјатын спесифик хүсуенјјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн бу мүгајисәнин тәшкилиндә онлары даһа чох ишләтмәк олар вә лазымдыр. Шакирдләр әдәбијјат тарихиндән көркәмли әдәби сымаларын һәјат вә јарадычылығына анд бә’зи фактларла, һәјат сәһнәсиндәки типик һадисәләрини үмүмләшидрилмиш ишкәси олан бәдни образларла таныш олмушлар. Ејни заманда тарих, чоғрафија, физика вә с. кими башга үмүмтәһсил фәнләриндән мүәјјән елми билликләр дә әлдә етмишләр. Она көрә дә әдәбијјатын спесифик хүсуенјјәтләрини нәзәри чәһәтдән изаһы заманы шакирдләри фәал иштирак етдирмәк, әдәбијјатла башга елмләрини јахын вә фәргли чәһәтләри онлара мә’лум фактларә әсәсән өзләринә мүшаһидә етдирмәк олдуғча фәјдалыдыр. Мүәллим бу мәсәләни мүсаһибә јолу илә ајдынлашдырса даһа сәмәрәли олар. Бу мәсәләлә мәктәбдә тәдрис олунан фәнләри шакирдләрини өзләринә саладатдырыр вә мүгајисә етмәк үчүн бу елмләрини ајры-ајрылыгда вәзифәси, тәдгигат объект вә һәјаты әксетдирмә вәснәтләри һаггында јығчам сәһбәт апарыр. Әлбәттә әдәбијјатын хүсуенјјәтләрини мәнимсәтмәк үчүн мәктәбдә шакирдләрә өјрәдилән бүтүн фәнләрини һамысындан сәһбәт ачыб, онларын һаггында суал-чаваб апармаг лазым дејил. Бунун үчүн әдәбијјаты онунла даһа сых әләгәдә олан бир-ики фәнлә мүгајисә етмәк кифәјәтдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән тарих фәнини даһа мүнасибдир.

Мүәллим әдәбијјатын спесифик чәһәтләрини мүгајисәли шәкилдә үзә чыхармаг үчүн шакирдләрдән сорушур:

М. — Тарих елми нэдэн бәһс едир, о сизэ нәји өјрәдир?

Ш. — Тарих бизэ чәмијјәтнин инкишаф ганунларыны, ајры-ајры формасијаларда инсанларын бир-биринә олан мүнәсибәтләрини, чәмијјәтдә баш верән мүнүм һадисәләри, һәмин һадисәләрин кечирдији инкишаф мәрһәләләрини өјрәдир. халгын кечмиш мэдәнијјәти, мәншәти илә бизи таныш едир.

М. — Әдәбијјат нәји өјрәдир?

Ш. — Әдәбијјат да ајры-ајры дөврләрдә олан ичтиман һадисәләрдән данышыр, бизи халгын мэдәнијјәти, әһвал-руһијјәси, мәншәти, истетәк вә арзулары илә таныш едир.

Мүсаһибә јолу илә фәнләрин мэгсәд вә вәзифәсини, өјрәндији саһәни шакирдләрин нәзәринә чатдырыб, һәр икисини һәјаты дәркетмә васитәси олдуғуну мүйјәнләшдирдикдән сонра мүәллим бу фәнләри синифдә шакирдләрин фәал иштиракы илә вә онлара таныш олан фактик материал әсасында мугајисә едир.

Програм үзрә шакирдләр VII синифдә ССРІ тарихи материаллары илә алағәдар олараг Азәрбајчан тарихи материалларыны да өјрәнир, халгымызын тарихи кечмиши һаггында үмуми тәсәвүр әлдә едирләр. Шакирдләрин тарихдән алдылары бу тәсәвүрү онлара таныш олан әдәби әсәрдә тәсвир олунан һадисә илә мугајисә етдирир. Бу мэгсәдлә о, шакирдләрә ашағыдакы суалларла мугајисә едир:

М. — Бөјүк Азәрбајчан шаири М. Фүзули һансы дөврдә јашамышдыр?

Ш. — М. Фүзули XVI әсрдә јашамышдыр.

М. — Јәгин сиз тарихдән XVI әсрдә Азәрбајчанда мөвчуд олан ичтиман дөвләт гурулушуну, инсанларын бир-биринә олан мүнәсибәтләрини өјрәнисиниз. Ким бу дөврүн ичтиман гурулушуну сәчијјәләндирәр?

Шакирдләрдән бири XVI әсрдә Азәрбајчанын дахил олдуғу Сәфәви дөвләти вә онун ичтиман дөвләт гурулушуну сәчијјәләндирдикдән сонра мугајисә мэгсәди илә мүйәллим М. Фүзулинин әсәрләриндән һансыны билдикләрини сорушур. Онлара таныш олан «Мејвәләрин сөһбәти» әсәринин үзәриндә дајаныр. Шаир зәманәсини характерик чәһәтләрини һәмин әсәрдә аллегорик шәкилдә нечә көстәрилдијини јада салмаг мэгсәди илә әсәр үзәриндә суал-чаваб тәшкил едир. әсәрин мәзмунуну шакирдләрә бир даһа хатырладыр. Әсәрдән чыхарылан нәтичә илә һәмин дөврә анд тарихи фактлары мугајисәләндирәрәк дејир:

М. Фүзули бу әсәрдә зәманәсиндәки өзбашыналығы вәзифә саһибни олан адамларын мәнсәбпәрәстлијини, худпәсәндлијини, өзүндән башга һеч кәси бәјәнмәмәсини көстәрмишдир. Шаир ејни заманда дөвләт гурулушу мәсәләләринә дә тохунмуш, сарај адамларынын аллегорик сурәтини јаратмыш, онлара мәхсус олан шөһрәтпәрәстлик, ловғалыг, өзүндән ашағыдакылара хор бахмаг, чәза вермәк, ган төкмәк кими сифәтләри бағ вә бостан биткиләри васитәсилә ифадә етмишдир. Бостанда говун шаһдыр. Гарпыз вәзирдир вә с. Бунларын һамысы өз вәзифәсиндән истифадә едиб, вәзифәчә өзүндән кичикләрә чәза верир. Бүтүн бунлар Фүзулинин зәманәсиндә, јә'ни XVI әсрдә Азәрбајчанда феодал дөвләт гурулушу үчүн сәчијјәви олан һадисәләрин бәдини ифадәсидир. Фүзули зәманәсиндәки ичтиман бәрабәрсизлији әсәрин ахырында белә сәчијјәләндирир:

Дүнја ишинин мөдары јохдур.

Һеч кимсәјә е'тибары јохдур.

Ејләр бирисини саһибни-тач.

Ол бирисин ејләр она мөһтач.

Јахуд Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәрини алағ.

Мүйәллим «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндә тәсвир олунан һадисәләрин XIX әсрин ахырларында ичтиман һәјатын бәдини күзкүсү олдуғуну шакирдләрә даһа дәриндән баша салмаг үчүн «Мејвәләрин сөһбәти»ндә олдуғу кими әсәрин мәзмунуну суал-чаваб јолу илә шакирдләрин јадына салыр. Сурәтләри гурулашдырыр вә типик образларын сәчијјәсини гысача нәзәрдән кечирир, сонра әсәрдә тәсвир олунан һадисәләри тарихи фактларла мугајисә едир. Даһа сонра јухарыда апарылан мугајисәләри ашағыдакы кими үмумиләшдириб, әдәбијјатын спесифик чәһәтләрини шакирдләрә бир даһа хатырладыр.

— Әдәбијјат һәјат һадисәләринин бәдини шәкилдә ифадә олунмасыдыр. О да башга елмәр кими һәјаты өјрәдир. Алим дә, јазычы да һәјатда баш верән вә баш вермәси мүмкүн олан һадисәләрдән јазыр. Һәр икисини мэгсәди реал варлыг һаггында мә'лумат вермәкдир. Лакин бунларын һәјаты өјрәнмә методу мүхтәлифдир. Әкәр һәр һансы бир һадисә тарихи әсәрдә ади данышыг јолу илә олдуғу кими нағыл едилрсә, әдәбијјатда, бәдини әсәрдә үмумиләшдирмәләр јолу илә даһа тәсирли, даһа габарыг ифадә олунур. Сөзләр васитәсилә чисим вә

һадисәләрини шәкли чәкилир, мүхтәлиф васитәләрлә тәсвир олуиур. Бурада бир шеј башга бир шејә охшадылыр. Бир әш-јаныи сифәти башга бир шејин үзәринә көчүрүлүр. Мәсәлән, «Хәзан» ше'риндә Низами пәјыз күләјини тә'сирини кәсәрсиз гылыича охшадыр. Белә үмүмиләшдирмәләри биз һикмәтли халг ифадәләриндә — аталар сөзләриндә, мәсәлләрдә, тапма-чаларда, бајатыларда даһа бариз шәкилдә көрүрүк. Мәсәлән, халг арасыида белә бир мисал вар: «Иланын ајағыны, гарыш-ганын көзүнү, молланын чәрәјини һеч кәс көрмәјиб», јахуд «Ај молла! — Ејваллаһ! Вер Молла! — Әстәғфүрулла!» јахуд да «Молла, алмагла нечәсән? — Алычы гуш кими! — Бәс вер-мәклә? — Башына сөз гәһәтдир?!».

Бу ифадәләрин һәр үчүндә молланын хәсислији, һәр шеји өзү үчүн истәмәси, нечә дејәрләр, көзү өз габағына чәкмәси образлы шәкилдә үмүмиләшдирилир. Лакин буну ади шәкилдә — «Молла хәсисди, молла тамаһкардыр» демәк дә олар. Анчаг молланын тәбиәтнини, характерини даһа јахшы ачмаг үчүн о, иланын ајағы, гарышганын көзү илә мүгајисә едилир. Шүбһәсиз ки, гарышганын көзү јох дејилдир. Лакин о гәдәр кичикдир ки, ади шәраитдә көрмәк чәтиндир. Һәмин ифадәдә молланын әлиачыглыгы гарышганын көзү кими көзәкөрүн-мәз олдуру дејилир. Јахуд, молла алмагда алычы гуша охша-дылыр, верәндә исә санки гапады сышыр.

Елми әдәбијјатда, мәсәлән, тарихдә һәјат һадисәләри ән чох фактлар, рәгәмләр васитәсилә верилирсә, бәди и әдәбијјат-да образлар, тәсвирләр, тәшбиһләр вә с. ифадә васитәләри илә әкс етдирилир. В. Г. Белински елми әдәбијјатла бәди и әдәбиј-јаты мүгајисә едәрәк јазыр: «Философ силлокизләрлә даны-шыр, шаир образлар вә шәкилләрлә. Лакин онларын һәр ики-си ејни шеј дејир. Бир и исбат едир, диқәри исә көстәрир. Ан-чаг һәр икиси инандырыр: бири мәнтиги дәлилләрлә, диқәри шәкилләрлә. Мәһз буна көрә дә бунларын охучуја бағышла-дыгы тә'сир дә мүхтәлиф олур. Бәди и әсәр охучуја даһа дәрин тә'сир көстәрир. Онун бурахдыгы из охучунун һафизәсиндән узун мүддәт силинмир. Охучуну, динләјичини, тамашачыны бә'зән севиндирир, һәјәчанландырыр. Онда шән әһвал-руһиј-јә догурур. Бә'зән дә кәдәрләндирир, бәдбинләшдириб мә'јус едир. Башга сөзлә десәк, инсанын мә'нәвијјатына нүфуз едир. Мәсәлән, «1905-чи илдә» әсәрини алаг. Мә'лумдур ки, Ч. Чаб-барлыныи һәмин әсәри јазмагдан мәгсәди тарихи бир һадисә-ни—1905-чи ил һадисәсини охучуларә чатдырмагдыр. Бу һа-

дисәни биз тарих китабларындан да охујуруг, һәтта 1905-чи ил һадисәсини чанлы шаһиди оланлар да чар фитнәкарлығыныи бу дәһшәтли нәтичәләри һаггында өз ачы хатирәләрини үрәк јанғысы илә данышырлар. Лакин ејни һадисә һаггында бәди и әсәрдән, тарихи-елми әсәрдән вә чанлы инсанларын данышы-гындан алдығымыз тәәсүрат емоционал тә'сир гүввәси е'ти-бары илә бир-бириндән әсәслы сурәтдә фәргләнир. Әкәр та-рихдә бу һадисә нә заман, нә мәгсәдлә баш вердији садәчә оларәг һағыл едилирсә, Ч. Чаббарлыныи «1905-чи илдә» әсә-риндә һадисәләр бәди и фонда верилир, һәр бир тәфәррүаты охучуја, тамашачыја чатдырмаг үчүн мүәјјән образлар, мән-зәрәләр, характерләр јарадылыр. Диалоглар, монологлар, тәс-вирләр васитәсилә һәмин һадисә јенидән чанландырылыр. Һәр тип өз дилиндә данышдырылыр. Әсәри охудугда вә ја сәһнәдә она тамаша етдикдә һадисәләр охучунун, тамашачыныи көзү гаршысындан кәлиб кечир. Тамашачы өзүнү һәмин һадисәни ичәрисиндә һисс едир. Әсәри һәјәчансыз охумаг, һадисәләрин кедишинә лагејд мүнасибәт көстәрмәк олмур. Охучу вә ја та-машачыда истәр-истәмәз чар сијасәтинин һијләкәр ичрачыла-рына—губернаторларә, ағамјанларә, саламовларә һифрәт, Аллаһверди, Имамверди вә б. кими күнаһсыз гурбанларә исә рәғбәт һисси јараныр.

Бу мәзмунда мә'лумат вердикдән сонра мүәллим дедик-ләрини үмүмиләшдириб шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәм-ләндирирмәк үчүн јазы тахтасында ашағыдакы кими гејд едир:

1. Бәди и әсәр һәјатда баш верән вә баш вермәси мүмкүн олан һадисәләри әкс етдирир.

2. Бәди и әсәрдә һәјат өз әксини образлар, һәрәкәтләр, һиссләр, дујғулар васитәсилә тапыр. Јазычы тә'сирли сөзләр сечир вә онун көмәји илә данышачағы һадисәни, һәмин һадисә һаггында өзүнүн мүнасибәтини, истәк вә арзуларыны охучуја образлы шәкилдә чатдырыр.

3. Бәди и әсәрдә халгын мәишәт тәрзи, әһвал-руһијјәси, дәрд вә еһтијачлары да ифадә олунур.

4. Бәди и әсәрдә тәсвир едилән һадисә реал һәјатдан кө-түрүлмүш олса да, башга елмләрин (мәсәлән, тарих) көстәр-дији кими һәмин һадисәләрин тамамилә ејни олмур. Јазычы бурада өз фикирләрини, истәк вә арзуларыны да ирәли сүрүр. Истәдији јерләри атыр, истәдији јерләри даһа габарыг шәкил-дә тәсвир едир.

дан даһа кениш вә әтрафлы олур. Әдәбијјатын емоционал тәсир гүввәси, һадисәләри әһатә даирәси даһа кенишдир. Сиз һәр һансы бир һадисәни ифадә едән шәклә бахыб вә онун һаггында јазылан бәдни әсәрләри охусаныз бәдни әсәрдән алдығыныз мәлүматын даһа кениш вә әтрафлы олдуғуну һисс едәрсиниз. Чүнки әдәбијјатын тәсвир васитәләри даһа зәнкин вә рәнкарәнқдир. Әкәр һејкәлтәрәшлыг вә рәссамлыг әсәрләриндә тамашачынын һисс үзвләринә тәсир едән варлығын чизкиләр вә рәнкләрлә ифадә едилмиш бир-вәзијјәтдә көркәмидирсә, әдәбијјатда инсанын һисс үзвләринә тәсир едән онун үчүн гычыглајычы ролуну ојнајан сөздүр...

Әдәбијјатын сөз сәнәти олмасы фикрини белә әјани шәкилдә мүшәһидә етдирдикдән сонра онун тәсир гүввәси, әһатә даирәси һаггында да лазыми мәлүмат верилмәлидир. Бөјүк рус физиологу академик И. П. Павлов сөзүн тәсир гүввәсиндән данышаркән гејд едир ки, сөз дә инсан үчүн бүтүн башга гычыгландырычылар кими керчәк шәрти гычыгландырычыдыр. Бу о демәкдир ки, әкәр рәсм әсәрләриндә бизим үчүн гычыглајычы рәнкләрдирсә, әдәби әсәрдә сөзләрдир. Сөзүн әһатә даирәси истәр һејкәлтәрәшлыг вә истәрсә дә рәссамлыг әсәрләринин тәсвир васитәсинә нисбәтән чох-чох кенишдир. Мәсәлән, шәһәрләрдә кедән бөјүк гуручулуғ ишләри һаггында сизин һамынызын мүәјјән тәсәввүрүңүз вар. Кәлин Минкәчевирдәки гуручулуғ ишләрини көстәрән шәкилләрлә онун һаггында олан бәдни әсәрләри мүгајисә едәк. Мүәллим Минкәчевирә аид бир шәкил көстәрир вә шакирдләрдән сорушур:

— Бу шәкилдә сиз нә көрүрсүңүз?

— Бурада Минкәчевир су-електрик стансијасынын шәкли көстәрилir.

— Һәмийн шәкилдә Минкәчевирдәки бөјүк гуручулуғ ишини кедиши инсанларын ишә мүнәсибәти, һәрәкәти, истәк вә арзулары, данышығы вә с. һаггында һәртәрәфли мәлүмат алмағ олурму?

— Хејр, бурада адамларын коммунизм гуручулуғунда фәал иштиракы, иш просеси вә ишин мәзмуну һаггында кениш тәсәввүр әлдә етмәк олмур.

— Инди кәлин С. Вургунун «Муған» поемасындан Минкәчевирдәки бөјүк гуручулуғ ишләринин тәсвирини верән бир һиссәни охујағ:

Чар чәкир чархларын чаһнашыг сәси

Чар чәкир, гышгырыр нәһәнк моторлар;

...инсанлар гајнашыр, мејдан дарысгал,
Үрәкләр, нәбзләр сүр'әтлә вурур...
Гатарлар, автолар кәлир далбадал
Кечичи бајрағлар јан-јана дурур.
Үрәкләр, нәбзләр сүр'әтлә вурур.

Семент верии!

Бетон төкүн!

Гачырмајын Күрү көздән.

Бир ан белә бурахмајағ чилувулу әлимиздән!

Көрүндүјү кими, бурада Минкәчевирдә кедән нәһәнк гуручулуғ иши даһа кениш планда верилir. Инсанларын фәдакар әмәји моторларын сәси, Күрүн дашмасы, инсан гүввәсинин тәбиәт гүввәсинә үстүн кәлмәси көстәрилir. Поеманы охујағ адам өзүнү бу гајнар һәјатын ичәрисиндә һисс едир. Тәсәдүфи дејилдир ки, В. Г. Белински әдәбијјаты «инчәсәнәтин ән јүксәк нөвү»^{*} адландырымышдыр.

В. Г. Белински әдәбијјаты инчәсәнәтин башга нөвләри илә мүгајисә едәрәк јазыр: «...Рәссамлыг бүтүн инсаны, һәтта онун руһунун даһили аләмийнә дә гавраја билir. Лакин рәссамлыг да һадисәләрин бирчә аныны гаврамагла мәһдуддур.

Мусиги—руһун, башлыча олага, даһили аләмийнә ифадә едир: лакин онун ифадә етдији идејалар сәсләрдән ајрыла билмәз, сәсләр исә руһа чох шеј сөјләмәклә бәрабәр, фикрә ајдын вә мүәјјән һеч бир шеј сөјләмир.

Әдәбијјат азад инсан сөзләри илә ифадә олунур ки, бу да һәм дә мүәјјән ајдын олунмуш тәсәввүрдүр. Буна көрә дә әдәбијјат башга инчәсәнәтин бүтүн үнсүрләринә малик олуб, ајрылығда онларын бир-биринә аид олан бүтүн васитәләрдән истифадә етмиш кими олур»^{**}.

Бөјүк мүтәфәккирин көстәрдији кими инчәсәнәтин башга нөвләри инсан һәјатынын, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин бу вә ја дикәр саһәсини әкс етдирмәклә мәһдуд галыр. Әдәбијјат исә бунларын һамысыны өзүндә бирләшдириб, даһа әтрафлы шәкилдә ифадә едир. Ејни заманда әдәбијјат инчәсәнәтин башга нөвләри үчүн чох зәнкин материал да верир. Мүәллим бу фикри дә тәдрис материалы илә әлағәләндирмәли вә сәчијјәви мисалларла ајдынлашдырмалыдыр. Бунун үчүн бәдни әсәрләрдә верилән тәсвирләр, портретләр, характерләр әсасында һазырланмыш һејкәлләри вә шәкилләри бәдни әсәр-

* В. Г. Белински, Сечилмиш мәгаләләр, Бақы, 1948, сәһ. 13.

** В. Г. Белински, Сечилмиш мәгаләләри, Бақы, 1948, сәһ. 13.

дәрә җазылмыш мусиги әсәрләрини мисал кәтирмәк олар. Мәсәләв, бөјүк Азәрбајчан шаири Н. Кәнчәвинин Бақыда гојулмыш һејкәли әсүнүн бәдин әсәрләринә әсәсләнән хәјали тәхәј-јүлүн мәһсулудур. Шаир буна, јә'ни јаратдығы әсәрләр онун сымасыны, хәрактерини ифадә етдијинә ишарә едәрәк дејир ки, мәни көрмәк истәјирсәнсә әсәримә бах. Доғрудан да белә-дир. Овун әсәрләриндә прәли сүрүлән фикирләр—һуманизм, әмәксәвәрлик, башгасынын гаршысында бојун әјмәмәк, залы-мыз зүлмүнә гаршы мүти олмамаг, мәғрурлуг бөјүк шаирин образыны тәсәвүр етмәјә имкан верир. Јахуд М. Ә. Сабирин «Һодһодһнамә»синә нәзәр салынса орада шаирин һәр бир са-тирасынын мәзмунуна үјгүн сатирадакы идејанын әјани тә-сәвүр олунмасына көмәк едән бир шәкил дә көрүнүр. Бу шә-килләрә Азәрбајчан халгынын бөјүк ичәсәнәт устасы Ә. Әзим-задә М. Ә. Сабирин сатиралары әсасында чәкмишдир. Еләчә дә мусиги саһәсиндә бөјүк бәстәкар Ү. һачыбәјов тәрәфиндән јарадылан «Лејли вә Мәчнун», «Короғлу» операларында олан мусиги һәмин әсәрләрин бәдин мәтнләринин мәзмунуна әсәсән бәсталәнмишдир.

Мүәллим әдәбијјатын әсәс хүсүсијјәтләрини үмумиләшди-риб, онун гүвәтли тәрбијә васитәси олмасыны изаһ едәркән сифи маһијјәтини вә синфи мүбаризә силаһы олмасыны да шакирдләрин нәзәринә чатдырмалы вә онларын билијинә мү-вәфиг конкрет мисаллар көстәрмәлидир.

Мүәллим әдәбијјатын спесифик хүсүсијјәтләрини бу шә-килдә изаһ етмәклә кифәјәтләнмәмәли, јери кәлдикчә һәмин хүсүсијјәтләри шакирдләрә хатырлатмалы, тәкрар етдирмә-лидир. Бу, онларда һәмин билијин мөһкәмләнмәсинә көмәк елә биләр.

Ичәсәнәттин диқәр нөвләри илә әдәбијјатын әлағәси вә јухарыда көстәрилән хүсүсијјәтләри һаггында мүәллим верди-ји билији мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә шакирдләри дәрсдән-кәнар да ишләтмәлидир. Бунун үчүн о, шакирдләрә мүхтәлиф суал вә тапшырыглар верә биләр.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. VI—VII синифләрдә өјрәнилән јазылышы чәтин сөзләрдән төвсијә вә нарынки сөзләри «Азәрбајчан дилинин орфографијасы лүғәти»ндә (Бақы, 1960) төвсијә, нарынки шәклиндә, «Имла мәчмуә-си»ндә (Бақы, 1965) исә төвсијјә, нарынки шәклиндә верилмишдир. Бунлардан һансы дүзкүндүр?

И. И с м а ј ы л о в — Салҗая району

ЧАВАБ. Төвсијә сөзү бир ј илә јазылмалыдыр. «Имла мәчмуә-си»ндә һәмин сөз нәшријјатын тәгсири үзүндән сәһв олараг ики ј илә верилмишдир. Нарынки сөзүнә кәлдикдә исә, мәсәләјә бир гәдәр баш-га шәкилдә јанашмаг лазым кәлир. «Азәрбајчан дилинин орфографи-ја лүғәти»нин чалдан чыхмасындан, тәхминән, једди ил кечир. Бу мүддәт әрзиндә, һәмин лүғәт вахты илә дилимиздә јазылышы мүба-һисәли олан хејли сөзүн орфографик чәһәтдән сабитләшмәсиндә чох бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин бунунла бәрабәр, сон илләрдә, тәбия олараг, јенә бә'зи сөзләрин јазылышында икилик мејдана чыкмаг башламашдыр. Мәсәләв, мәтбуатда үфги сөзү һәм үфиги, һәм дә үф-ги шәклиндә, Јахуд мешг сөзү һәм мәшг, һәм дә мешг шәклиндә, о чүмләдән нарынки сөзү дә ики шәкилдә—нарынки—нарынки јазы-дыр. Үмумијјәтлә, бу сөзүн јазылышы «Азәрбајчан дилинин орфогра-фијасы лүғәти»ндә, фикримизчә, дүзкүн верилмәмишдир. Әввәләв, она көрә ки, мәншәчә һәмин сөзүн көкү «нарын» сөзү илә әлағәдар-дыр. Диқәр тәрәфдән, дилимиздә нарынки сөзү илә ејни көкдән олан нарынчы сөзү дә ишләнир (сифәт мә'насында). Орфографија лүғәтин-дә бу сөзүн ы илә, Јә'ни нарынчы шәклиндә јазылмасы гәбул олун-мушдур. Нәһајәт, мүшаһидәләр көстәрир ки, нечә дејәрләр, јазы-по-зу илә мәшгул оланларын ондан доғгузу нарынки дејил, нарынки ја-зырлар.

Бүтүн бунлары нәзәрә алдыгда, белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, һә-ләлик нарынки сөзүнүн һәр ики јазылыш варианты дүзкүн һесаб едилмәлидир. Биринчи варианты әсәсләндиран мәнбә орфографија лүғәти, икинчи варианты исә јухарыда гејд етдијимиз дәлилләрдир.

СУАЛ 1. Елә ки, нә заман ки, о заман ки, о күн ки, һачан ки, о вахт ки бағлајычыларыны шакирдләрә мүрәккәб бағлајычы, Јохса бағлајычы сөзләр кими өјрәтмәк лазымдыр? «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (II һиссә) дәрслијиндә верилмиш мисалларда, чалыш-ма мәтиләриндә һәмин бағлајычы сөзләрдән сонра веркүл гојулмуш-дур. Бу, дүзкүндүрмү?

СУАЛ 2. Фе'ли бағламалардан сонра веркүл ишарәси нә заман гојулмалыдыр?

СУАЛ 3. «Имла мәчмуәси»ндә а ј д ы н л а ш д ы р м а ә л а-г ә с и н ә анд белә бир чүмлә верилмишдир: «Кими дәрз дашыјыр, кими совруг совуруп, кими бостан суварырды; һәрә бир иш көрүрдү».

Мөкәр бу чүмло һәмчине үзлөрдө үмумилөшдиричи сөзүн ишлөнмө-
сине анд дежилми?

А. Очагвердигев—Фүзули району

ЧАВАБ 1. Бу тамамло догрудур ки, дилчилик одобиллэтинда, хү-
сусән дилчимизин синтаксисинә анд язылмыш әсәрлөрдә багла-
чы сөзләр термининә тез-тез төсадүф олунур. Лакин һәмни тер-
миндән бә'зән дүзкүн истифадә едилмир; баглачы сөзләр багла-
чыларла гарышдырылыр.

Мә'лум олдугу үзрә, баглачы—комөкчи иштг һиссәси олуб, чүм-
ләдә һеч бир чүмло үзвү вәзифәсиндә ишләнә билмир. Баглачы сөз-
ләр бу чәһәтдән баглачылардан әсәсли сурәтдә фәргләнир. Белә ки,
баглачы сөзләр чүмләдә мүтләг мүүҗән чүмло үзвү вәзифәсиндә
ишләнир. Фикримизгә әсәсләндирмаг үчүн конкрет мисаллар кәстәрәк:

О күн ки фәсли-җаз олур.

Кечә-күндүз тараз олур. (А. Сәһһәт).

Бу, заман будаг чүмләнә табели мүрәккәб чүмлөдир. О күн ки
фәсли-җаз олур будаг чүмлөсиндә о күн ки сөзү баглачы сөздүр,
чүнки будаг чүмләнә баш чүмло илә багламага хидмәт едир. Һәмни
баглачы сөз еҗни заманда будаг чүмләнә заман зәрфлиҗи вәзифә-
синә дашыҗыр. Башга мисал:

О заман ки, гылыңлар да сыгышмады өз гынына,
Биз анд ичдик илк баһара, кәзәллиҗин варлыгына.

(С. Вурғун).

Бу чүмло до табели мүрәккәб чүмлөдир. Будаг чүмло (о заман
ки, гылыңлар да сыгышмады өз гынына) баш чүмлөҗә о заман ки
баглачы сөзүнүн вәситәсилә багланмышдыр. Һәмни сөз еҗни заман-
да будаг чүмләнә заман зәрфлиҗидир.

Демәк Јухарыдакы мисаллары о күн ки, о заман ки сөзләр
чүмләдә мөһз мүүҗән чүмло үзвү вәзифәсиндә ишләнә билдикләр
үчүн баглачы деҗил, баглачы сөзләрдир.

Баглачылар исе, мәсәлә, ки, мадам ки һәркәһ, чүнки, одур
ки, елә ки, таки, һәрчәнд вә с. баглачы сөзлөрдән фәргли оларәг,
чүмләдә һеч бир мүстәгил чүмло үзвү вәзифәсиндә ишләнә билмир.
Јәгин ки, буну әсәсләндирмаг үчүн мисаллар кәстәрмәҗә еһтиҗәч Јох-
дур.

Баглачыларла баглачы сөзләрин фәргини шакирдләрә өҗрәт-
мәк мәсәләсинә кәлдикдә, һәр шеҗдән өввәл, нәзәрә алмаг лазымдыр
ки, бу барәдә програм вә дәрслиҗә хүсуси нәзәрә мә'лумат даһил едил-
мәмишдир. Лакин будаг чүмлөлөрдән бә'зиләри һаггында верилән мә'-
луматда баглачы сөзләрин ады чәкилир. Мәсәлә, заман будаг чүм-
ләсиндән даһышыларкән геҗд олунур ки, һәмни будаг чүмло баш чүм-
ләҗә елә ки, нә заман ки, онда ки, о вахт ки, о күн ки вә с. баглачы
сөзләрин вәситәсилә багланыр. Һәкм әсәсән дүзкүндүр; орада багла-
чы сөзләрә анд верилән мисаллардан Јалһыз елә ки мүрәккәб баг-
лачыдыр. Буну нәзәрә алмагла мүүллим баглачы сөзләрин мү-
рәккәб баглачылардан фәргини Јухарыда кәстәрдиҗимиз нәзәрә
әсәсдә изаһ етмәҗә чалышмалы вә бу һагда верилмиш мә'луматы грам-
матик тәһлил просесиндә даһа да мөһкәмләндирмәҗә диггәт Јетирмә-
лидир.

Мүрәккәб баглачыларда вә Ја баглачы сөзләрдә ишләнән ки
үнсүрүндән сонра веркүл ишарәси гоҗулмасына һеч бир еһтиҗәч Јох-

дур. Дилчимизин дургу ишарәләри гаҗдаларына әсәсән баш вә будаг
чүмлөләри бир-биринә баглаҗан Јалһыз ки баглачысындә вә нәти-
чә будаг чүмлөсиндә белә ки мүрәккәб баглачысындә сонра вер-
күл гоҗулур. Ки өдат Јериндә ишләндикдә вә мүрәккәб баглачыла-
рын, Јахуд баглачы сөзләрин бир үнсүрү олдугда онлардан сонра
веркүл гоҗулмасы, әлбәттә, дүзкүн деҗилдир. Бу гаҗдаҗа, нәдәнсә, мәт-
буатда, о чүмлөдән дә дәрсликләрдә чидди риаҗәт олунмур. Бурадан
белә бир методик нәтичә чыхармаг лазымдыр ки, Јазыда шакирдлә-
рин һәмни гаҗда илә әлагәдар бурахдыҗлары сәһвләр онларын били-
җини гиҗмәтләндирилмәсинә тә'сир етмәмәлидир; лакин Јазы ишләр-
ини тәсһийиндә мүүллим белә сәһвләри дә мүтләг тәсһий етмәлидир.

ЧАВАБ 2. Азәрбаҗан дилинин дургу ишарәләри гаҗдаларына
әсәсән -ыб... вә араг... шәкилчили фе'ли багламалар чүмләнә асылы
һәмчине үзвү олдугда, онлардан сонра веркүл ишарәси гоҗулур; мәсә-
лә, О, хитабәт күрсүсүнүн архасына кечиб, арам-арам даһышмага
башлады. Тәҗҗарә Јердән галһараг, бир аздан булудларын архасында
кәздән итди.

Лакин белә һалда фе'ли баглама чүмләдәки әсәс фе'лини Јанын-
да кәләрсә, ондан сонра веркүл гоҗулур; мәсәлә, Ушаг гачмаг истәр-
кәң Јыхылыб аҗлады.

Еҗни шәкилчиләрдә дүзәлән фе'ли багламалар (Јахуд фе'ли баг-
лама төркибләри) чүмләнә төрзи-һәрәкәт вә Ја сәбәб-мәгсәд зәрфлиҗи
вәзифәсиндә ишләнәркән дә онлардан сонра веркүл ишарәси гоҗул-
мур; мәсәлә, О, башыны булаҗараг наразылыгыны билдирди. Чәмил
достуну евдә тапмаҗыб кор-пешман керн гаҗытды.

Бунула әлагәдар оларәг, әксинә оларәг, фәргли оларәг кими сөз-
ләрлә битән төркибләрдән сонра веркүл гоҗулур; мәсәлә, Бу мәсәлә
илә әлагәдар оларәг, сизн нараһат етмәҗә мәчбурам.

Биз Јухарыда геҗд етдикләримизлә фе'ли багламалардан сонра
веркүлүн ишләнмәсинә анд гаҗдаларын анчаг гыса хүләсәсини вермә-
җә чалышдыҗ. Бу һагда даһа кениш мә'лумат алмаг үчүн 3. Будагова
вә Р. Рүстөмовун «Азәрбаҗан дилиндә дургу ишарәләри» (Бақы,
1965) китабындан истифадә етмәҗи (сәһ. 34—36) мәсләһәт көрүрүк.

ЧАВАБ 3. Хеҗр, кәстәрилән чүмләнә һәмчине үзлү чүмлә һе-
сәб етмәк үчүн һеч бир әсәс Јохдур. Чүнки һәмни чүмләдәки хәбәр-
ләрдән һәр биринин мүстәгил субъекти (мүбтәдасы) вардыр. Һаггында
сәһбәт кәдән чүмло дәрд компонентдән ибарәт табесиз мүрәккәб чүм-
ләдир: 1) кими дәрз дашыҗыр, 2) кими соврут совурур, 3) кими бостан
суварырды, 4) һәрә бир иш көрүрдү. Әввәлипчи үч компонентин—са-
дә чүмләләрин мүбтәдасы кими, сонунчу садә чүмләдә исе һәрә сөзү-
дүр. Һәмни чүмләләрдә һәрә сөзүнү дашыҗыр, совурур вә суварырды
хәбәрләринин мүштәрәк субъекти һесаб етмәк олмаз. Орада үч мүб-
тәданын еҗни бир сөзлә ифадә олунмасы һеч дә белә бир нәтичәҗә кәл-
мәк үчүн әсәс вермир. Чүнки һәмни мүбтәдалар әвәзликлә ифадә
олундугу үчүн онлардан һәр бири мүүҗән бир конкрет субъекти ифа-
дә едир. Бу о демәкдир ки, биринчи садә чүмләдәки кими сөзү, тутаг
ки, Ариф сөзүнү, икинчи чүмләдәки еҗни сөз Надир сөзүнү, үчүнчү
чүмләдә исе башга бир хүсуси шәхс адыны әвәз едир.

Демәк, һәмни чүмләдә еҗни геҗри-мүүҗән әвәзликлә (кими) ифа-
дә олунан мүбтәдалар, догрудан да, башга-башга субъектләри әкс ет-
дирир.

1 сәси жазылмыр; мөс.: Горки, Грозны, Ярославски, Мајанковски, планетари, сценари. Вурадан ајдын нәтичә чыхыр ки, ејни типли гәбәт во журнал адлары да Азәрбајҗан дилиндә 1 сәси жазылмалыдыр. Демәк, «Новы мир», «Вакшени рабочи» дејил, «Новы мир», «Вакшени рабочи» шәклиндә жазмағ лазымдыр.

СУАЛ. Атасы мејнолорни дибини јумшалдырды, АДУ республикамызда он бојук али мәктәблөрдән биридир — чүмлөлориндә мүбтәда сәли атасы во АДУ сөзлөри гурулушуна корә садә, јохса ки, мүрәккәб мүбтәда һесаб едилмәлидир? Үмумијјәтлә, чүмлә үзлөринини гурулушча новлорини мүәјјәнләшдирмәкдә һансы шәртләрә өсәләнимәг лазымдыр?

Е. М у х т а р о в — Баки

ЧАВАБ. Чүмлә үзлөри (мүбтәда, хәбәр во с.) гурулушуна корә, адәтән, ја садә, ја да мүрәккәб ола биләр. Тәкчә бир сөзлә—гурулушча новундән асылы олмајарағ бу во ја дикор интг һиссәси илә ифадә олунан үзләр садә, сөз бирләшмөлөри илә, о чүмлөдән тәркибләр во мүрәккәб адларла ифадә олунан чүмлә үзлөри исе мүрәккәб үзв һесаб едиләр. Синтактик категоријаларын гурулушча новлөри бу чәһәтдән морфологик категоријаларын гурулушча новлориндән өсәслә сурәтдә фәргләнәр. Белә ки, мөсәлән, исимләр гурулушча үч чүр олур: садә, дүзәлтмә, мүрәккәб. Чүмлә үзлөри исе јалпыз садә во мүрәккәб ола биләр. Садә во дүзәлтмә исимләрлә ифадә олунан чүмлә үзлөри, ајдын мөсәләдир ки, гурулушча һөмишә садә үзв һесаб едиләр. Мүрәккәб сөзләрлә ифадә олунан чүмлә үзлөриндә исе тамаминлә башга һөҗәтләннәрдән јанашимағ лазым кәлир; өкәр мүрәккәб сөз битишини во ја дефислә јазылырса, о да чүмлөдә садә чүмлә үзвү һөҗәтләннәрдә ишләнир. Мүрәккәб сөз ајры јазылырса, ики во даһа артығ сөзүн бирләшмәсиндән ибарәт мүәјјән тәркиб төшинил өдирсә, белә һалда чүмлөдә мүрәккәб чүмлә үзвү олур. Бу дејиләннәрдән белә бир ајдын нәтичә чыхыр ки, Атасы мејнолорни дибини јумшалдырды чүмлөсиндә мүбтәда өслиндә тәркиблә (үчүнчү һөҗәтләннәрдә сөз бирләшмәси илә) ифадә олунса да, бир сөздән ибарәтдир; демәк, садә мүбтәдадыр. АДУ республикамызын он бојук али мәктәблөриндән биридир чүмлөсиндә дә мүбтәда бир сөзлә—ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзлә ифадә олундуғу үчүн гурулушча садә мүбтәда һесаб едилмәлидир.

СУАЛ. Бәзиләри данышығларында фе'лин өмр шөклинин икинчи шөхс чәминин, мөсәлән, алын, апарын, охујун во с. өвәзинә алыныз, апарыныз, охујунуз шөклиндә ишләдирләр. Бу, дүзкүндүрмү?

Ә. Ә л и з а д о — Баки

ЧАВАБ. Мә'лум олдуғу үзрә, фе'лин өмр шөклинин икинчи шөхс чәминин мүәјјән едән оламот -ын, -ин, -ун, -үн (-јын, -јин, јун, јүн) шөкилләридир; мөсәлән, јазын, билин, гурун, отүрүн во с. һөмин фе'ләрә јазыныз, билиниз, гурунuz, отүрүнuz шөклиндә ишләтмәк онларә, бир нов, өлаво бир чөм шөкиллисә дә артырмағ демәкдир (јаз-ын-ыз). Бәзиләри өз интгләриндә, доғрудан да, бу гәбилдән олаи сөһләрә тез-тез јол верирләр. Буну, фикримизчә, ади данышығ дилиндә ки, өкәр тә'бири чәһәсә, «гәләти-мөшһур»лардан (бу ифадәлә он чөх јашлы кәслин дилиндә тәсәдүф едиләр) бири һесаб етмәк лазымдыр.

Ә. Ә Ф Ә Н Д И З А Д О.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

Халғамызын ичтиман-фикир тарихиндә бојук јазычы, көркәмли драматург, журналист во ичтиман хәдим Чәлил Мәммәдгулузадәнин внадан олмасынын гәршәдәки 100 иллијинә һазырлағ ишләрә кәтдикчә јекунлашыр, баша чытыр. Бу мүнәсибәтлә республикамызын ишријјәт идарәләри дә аз иш көрмөшинләр. Онлар бојук өлибин өсәрләрини, һабелә онун һағгында јазылан өсәрләрә ишри етмәклә јазычынын даһа отағлы во кениш тәблиғ едилмәсинә хәјли көмәклик көстәрирләр.

Биз, һөмин өсәрләрдән бәзиләринин гыса хуласәсини ашағыда дәрч едирик.

«БӨЈҮК САТИРА УСТАСЫ»

Көркәмли јазычы Мирзә Ибраһимов бу өсәрини Чәлил Мәммәдгулузадә, Молла Пәсрәддинни внадан олмасынын 100 иллијинә итһаф етмишдир.

Мүәллиф бу өсәриндә көркәмли драматург, журналист во ичтиман хәдим Ч. Мәммәдгулузадәнин бојук сатира устасы олмасындан бәһс едир. О көстәрир ки, Мирзә Чәлилин јаридиҗилығындаки мә'налы күлүшүн, кәскин истәһзә во сатиранын илк көкләри халғ һәјәти илә, халғын мүдрик хүсусијјәтләри илә бағлы олмасы иди.

Халғдан кәләп, халғын руһуну, мә'нәви өхлағи хүсусијјәтләрини, зөвгүнү ифадә едән бу јумор во сатира, бу мә'налы, тәбни, бәзән чөх јумшағ, бәзән чөх кәскин, бәзән дә лирик во кәдәрли күлүш М. Чәлилин бүтүн өсәрләринин сөһифәләриндән ешидилмәкдәдир.

М. Чәлил күчлүлөри, һағгы, әдәләти, инсан һүгүғуну, инсан ишријјәти уф да демәдән тапдвәлјәб кәчәрәк өз шәхси во синфи сәдәтләрини, ағалығларыны күдәйләри тәғдид едир, орда онун сәси гәзәблә долур, сөзләри гылыш кими кәсир, истәһзәси тәғдид олунаны од кими јахыб јалдырар. Онун өлдүрүчү, кәскин, долғун ичтиман сатирасыны доғуран будур.

Ч. Мәммәдгулузадә бир гајда оларәғ бојук үмумиләшдирмәләрә мејл едирди, елә мөсәләләрә тохунурду ки, онлар тәкчә фәһләләри дејил, кәндлиләри дә, тәкчә кәндлиләри дејил, бүтүн азәрбајҗанлылары, һәтта јалпыз азәрбајҗанлылары јох, бүтүн ислам халғларыны дүшүндүрүрдү, онларын һағгынын ја јарасы иди, ја да һәјәтинин вачиб мөсәләси иди.

Бојук азадлығ мүғәннисә олаи М. Чәлил әһмәткешләри азадлығ, азадлығ мүбаризәси мөсәләләринә тохунаркән ачығ-ајдын онларын тәрәфини дә дурмағла бәрәбәр, онларын маарифләнимәси, савад во биләк әлдә етмәси зәрурәтини дә унутмурду.

М. Чәлил атеист иди. Буна көрә дә о, елм, маариф, мәдәнијјәт мөсәләләрини мүчәррәд, риторик шәкилдә јох, халғын ичкишафинин во һәјәтинин реал шәраити илә, онун тәбни тәләб во еһтијажлары илә, иғтисадидијјәти илә бағлылығда алыр во һәлл едирди. Мирзә Чәлил маариф во тәғдид һәјәтинин, бојук јаридиҗилығыны мүтәрәғги идәяләрини тәғтәһәсә үғрүндә, үт

мүн вә чәһаләтин арадан галдырылмасы угрунда мүбаризәҗә пермишдир. О, Азербайҗан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли журналист вә публицист олмаҗа бәрабәр, һәм дә бөјүк бир драматург вә насир кими таныныр. О, бүтүн өмрү боју халгла бағлы олмуш, ити јазычы нәзәрләрини халгын һәјатын дикиб ону ән личә психоложи тәһһүрләринә гәдәр өјрәниш вә әкс етмишдир.

Бөјүк сатира устасы Мирзә Чәлил Јарадычылығынын көзәл вә гијмәтли чәһәтләриндән өз әсәриндә кениш бәһс едән М. Ибраһимов әдиб һаггында јаздыгы китабчасыны бу сөзләрлә битирир.

— Чәлил Мәммәдгулузадә отуз илдән артыгдыр ки, арамыздан келиб, онун гијмәтли әсәрләри нсә јашајыр. Онун пәники өлмәз повест вә һекајәләри, сатирик күләшлә долу олан пјесләри, һәтта јашадыгы дөврүн күндәлик һәјатындан, сијаси, ичтиман, фикри мүбаризәләрини бурулганындан су ичмиш фелјетонлары да бу күн бөјүк марагла охунур. Нијә? Чүнки онларда реал һәјатын нәфәси вар, халгын үрәји дөјүнүр, бөјүк јазычы фикри, јазычы дүһасы ишыг сачыр. Бу ишыг, бу зија сәнәт мә'бәдиндә јандырылмыш әбәди бир мәш'әлдән чыхыб јайылдыгы үчүн сөнмәздир, әбәди јашајачаг...

«МОЛЛА НӘСРӘДДИН»

(Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығынын салнамәси)

1866-чы ил феврал ајынын 10-да Нахчыванда анадан олмушдур.

1873—1876-чы илләрдә Молла һүсејизадәнин тәрбијәси алтында бөјүмүшдур.

1877—1879-чу илләрдә һачы молла Бағырын мәктәбиндә охумушдур.

1879—1882-чи илләрдә Нахчыван шәһәр мәктәбиндә тәһсил алмышдыр.

1882-чи ил баһарын сон ајлары. Горн семинаријасынын мүәллими А. О. Черијајевски Нахчывана кәлир вә бурада үч нәфәр диқәр шакирдлә бирликдә Мәммәдгулу оғлу Чәлили дә семинаријада охумага кедәнләрини сијанысына дахил едир.

1888-чи ил. Чәлил Мәммәдгулузадә семинаријаны гуртардыгдан сонра дәрәс јолдашы Исмајылбәј Шәфибәјовун дә'вәти илә Горидән Шушаја кетмиш, бурада шаирә Хуршудбану Натәвана тәгдим едилмиш, бир печә вахт Шушада галдыгдан сонра Нахчывана гајытмышдыр.

1887-чи илдә Нахчыван гәзасынын Баш Норашен кәндинә мүәллим тә'јин олунмушдур. 1887-чи илин август ајында Ирәван шәһәринин Улуханли кәнд мәктәбинә мүәллим тә'јин олунур.

1887-чи илдә Ирәванда оларкән Васак Мадатјанын «Гырт-гырт» комедијасында азербайҗанлы ролуну ојнамышдыр.

1889-чу ил декабр ајында Баш Норашендә «Чај дәсткаһы» адлы әллегорик мәнзум пјесини јазмышдыр.

1898-чи илдә Ирәвана кетмиш, орада мүтәрчимлик вә вәкиллик етмишдир.

1902-чи ил 7 мартда «Каспи» гәзетиндә илк «Ирәван мүхбиримиздән» адлы мәгаләсини чап етдирир.

1903-чү ил декабр ајында арвадынын хәстәләнимәси илә әлагәдар олараг Тифлисә кедир.

1904-чү ил јанвар ајындан Тифлисдә «Шәрги-рус» гәзетиндә ишләмәјә башлајыр.

1906-чы ил 7 апрелдә «Молла Нәсрәддин» журналынын биринчи нөмрәси нәшр олунур...

Биз Јухарыдакы гәјдләри гочамли журналист, мәтбуат вә әдәбијјат тәдқиғатчысы Гулям Мәммәдлинин «Молла Нәсрәддин» (Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәјат вә фәалијјәтинин салнамәси) адлы јени нәшр олунмуш китабындан нүмунә кәтирдик.

Бу көзәл мә'лумат китабында Мирзә Чәлилин һәјаты, фәалијјәти, әсәрләри һаггында дејилмиш фикирләр, «Молла Нәсрәддин»ни кәдји мүри кәб јол, ичтиман хадим кими әдибин кәрүшләри, сәфәрләри, мәктублашылары вә с. тарихи ардычыллыгла, салнамә шәклиндә кениш әкс етдирилмишдир.

Салнамәнин мүәллифи 16 ил ара вермәдән сәмәрәли вә кәржи әмәк сәрф етмиш, ахтарышлар апармыш, дөври мәтбуатдан, рәжи дөвәт сәмәдләриндән, шәхси мәктублардан, ајри-ајри адамларын хәтирәләриндән, һа бәлә Мирзә Чәлил вә журналла биләваситә әлагәдар олан әсәрләрдән истифадә етмиш вә нәтичәдә бәлә бир гијмәтли әсәрин әлдә едилмәсинә нәмл олмушдур.

Салнамәјә мүәллиф тәрәфиндән јыгчам вә мәлумилу бир кириш дә өрилмишдир. Бурада дејилир ки, әдибин һәјаты вә фәалијјәти һаггында јазылмыш вә дејилмиш сөзләрини, кәрүлмүш тәдбирләрин тарихи ардычыллыгла, салнамә шәклиндә бир араја топланылмасы мәтбуат, әдәбијјат вә үмумијјәтлә мәдәнијјәт тарихимиз үчүн чох әһәмијјәтлидир.

«Ч. МӘММӘДГУЛУЗАДӘ» (БИБЛИОГРАФИЈА)

Бөјүк сатирик Ч. Мәммәдгулузадәнин анадан олмасынын 100 илдијинә һәср олунан әсәрләрдән бири дә онун тәрчүмәји-һалына анд китабдыр.

Чохчәһәтли јарадычылыга малик олан әдибин һәјат вә јарадычылығы һаггында илк дәфә олараг тәртиб олунмуш бу библиографијадан әсас мәгсәд әдибин һәјат вә јарадычылығынын мүәјјән дөврләри вә әсәрләринин нәшр тарихи һаггында охучу вә тәдқиғатчыларә даһа дә тәкмилләшдирилмиш вә сон илләрин әдәбијјатынын әһәтә едән дәғиҗ мә'лумат вермәкдән ибарәтдир.

Библиографијада өлмәз әсәрләри илә әдәбијјатымызын гызыл фондуна дахил олан көркәмли әдиб вә драматургун әсәрләринин Азербайҗан, рус вә харичи дилләрдәки әсас нәшрләри, еләчә дә онун һаггында әдәбијјатын тәсвири верилмишдир.

Библиографија кириш вә 8 һиссәдән ибарәтдир. Китабын әввалиндә әдибин һәјат вә јарадычылығынын әсас тарихләри верилмишдир.

Биринчи һиссәдә онун ајрыча китаб һалында чап олундуғу илләр үзрә әсәрләри верилмишдир. Сонра бу һиссәдә јазычынын ајры-ајры әсәрләри, мәгаләләри, мәктублары, фелјетонлары, хәтирәләри, нәср вә драм әсәрләри илк вә сон мәһбәләр әсасында верилмишдир.

Иккинчи һиссә «Ч. Мәммәдгулузадәнин һаггында әдәбијјат» адланыр. Бу һиссәдә материаллар 10 јарымбөлмә әсасында верилмишдир.

Үчүнчү һиссә «Молла Нәсрәддин» журналы һаггында» адланыр.

«Молла Нәсрәддин» журналынын мејдана чыхмасы вә давамијјәтинин биләваситә Ч. Мәммәдгулузадәнин фәалијјәти илә бағлы олдуғуну нәзәрә алараг дөври мәтбуатда «Молла Нәсрәддин» журналы һаггында дәрч олунмуш материаллар топланараг бу бөлмәдә верилмишдир.

Дөрдүнчү һиссә «Ч. Мәммәдгулузадә рус мәтбуатында» адланыр. Бу һиссә 4 јарымбөлмәдән ибарәтдир.

Бешинчи һиссә «Ч. Мәммәдгулузадә дүнија халғлары дилиндә» адланыр. Алтынчы һиссә «Ч. Мәммәдгулузадә харичи мәтбуатда» адланыр.

Једдинчи нисса «Ч. Мәммәдгулузадәнин јубилеј тәдбирләри» адланыр. Бураја «Молла Нәсрәддин» журналы вә Ч. Мәммәдгулузадәнин јубилеј тәдбирләри һаггында олан материаллар дахил едилмишдир.

Сәккизинчи нисса јардымчы кәстәрничиләрдән ибарәтдир. Бу нисса дәхи јарымбөлмәдән ибарәтдир:

- 1) Ч. Мәммәдгулузадә әсәрләринин әлифба кәстәрчиси.
 - 2) Мүаллифләрин әлифба кәстәрчиси.
 - 3) Истифадә олунмуш дәври мәтбуатын әлифба кәстәрчиси.
- Библиографијаны Ф. Бајрамов тәртиб етмишдир.

«БИРЧӘ ЈАРПАГ»

— Бу китабчада М. Чәлил һаггында хатирәләрдән бәһс олунур. Китабчанын мүаллифи—вахты илә М. Чәлилин јахын достларындан бири Ә. Азәрн јазыр ки, соң заманлар достларым мәнә дәјирдиләр: Сән бир мүддәт Мирзә Чәлил илә јахын олдуң, онун һәкиманә сөзләрини ешитдин, онун рәһбәрлији алтында Тәбриздә «Өлүләр»дә Шејх Нәсруллаһ ролуну ојнадың. О бөјүк инсан сәни мөһүмәтчыларын пәнчәсиндән хилас етди, аиләсилә бирликдә Бакыја кәтирдди. Бәс инди, сән Мирзә Чәлилин о зәнкин әдәби јарадычылыг багыпдан бизә нә кәтирмисән?

Достларын һаглы суалы мәнә чох дүшүндүрүрдү. Дүшүнүрдүм ки, мән мейрибан вә тәвәзөкар инсан олан Мирзә Чәлилин зәнкин јарадычылыг багындан мүәјјән бир төһфә газанмышам. Тәәсүратларым, хатирәләрим, олсалса бу бөјүк јарадычылыг багындан тәкчә бир јарпагдыр ки, ону да охучуларә тәгдим едирәм.

Бундан сонра мүаллиф нағыл едир ки, бир күн онун јолдашларындан бири Молла Нәсрәддинин Тәбризә кәлдијини она хәбәр верир. Бу хәбәри ешидән кими, сорагыны алдыгы үнванә тәрәф јолланыр, бөјүк үрәк дөјүн-түсү илә ону көрмәк, узагдан да олса таныш олмаға чан атыр.

Һәмнн евә кәлир, бөјүк бир отаға дахил олур. Бурада 30—40 нәфәрә јахын адлы-санлы адамлар олдуғуну көрүр. Көзү илә бу јан-о јана бахыб Молла Нәсрәддини ахтарыр. Лакин мәчлисдә башы әммамәли, әлиндә узун әса, чијиндә ләббадә, абә, ајагларында нәлөјин олан Молла Нәсрәддини көрмүр. Хәјли тәәччүб кечирир. Бу арада бир нәфәр ајаға дуруб дөјир: «Әзиз достлар! Билдијиниз кими, көркәмли әдибимиз, «Молла Нәсрәддин» журналынын баниси вә мүдирин һөрмәтли Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә Тәбризә гонаг кәлмишдир... Ичазә верин сөзү һөрмәтли Мирзә Чәлилин өзүнә верәк».

Әјиндә Авропа либасы олан учабојлу, көркәмли бир адам агыр-ағыр ајаға галхыб, астадан данышмаға башлајанда мән тәәччүбүмдән өзүмү күчлә сахладым. Чүнки бу адамда моллаја бәнзәр һеч бир әсәр-әләмәт јох иди. О, бир гәдәр Тәбризи тәрифләдикдән сонра мәчлисдәкиләрә мүрачәтлә деди:

— Ағалар! Сиз буна нечә бахырсыныз ки, бу бөјүклүкдә шәһәрдә һеч мәктәб нәзәрә чарпыр. Ушаглар, кәнчләр күчәләрдә аварә-аварә кәзир. Бунлар башлы-башына бурахылыб, онларын тә'лим-тәрбияси илә, демәк олар ки, һеч бир тәшкилат марагланмыр. Бунун әвәзиндә һәр аддымбашы мәсчидләрә вә ибадәтлә мәшғул олан мө'мин бәндәләрә раст кәлирик...

Мирзә Чәлилә олан илк көрүшдән хош тәәсүратла ајрылдым.

Бу көрүшдән бир нечә күн кечди. Бир күн көзләмәдијим бир шад хәбәр ешитдим. Достларымдан бири мәнә деди ки, көзәл бир әсәри тамашәјә гој-

маг истәјирләр, сәнә дә мүһүм вә мараглы бир рол таяшырачаклар, кәл кедәк.

Биз һәмнн јерә кәлдик. Бачарыглы бир шәхси режиссорату алтында «Өлүләр»н мәшг етмәјә башладыг. Мәнә Шејх Нәсруллаһын ролуну ифа етмәк тапшырылды.

Соң мәшг кедирди. Мән: «...нечә тәам, нечә чүчә пиләв? Булар вәләр вәләдүзгяналар! Нә ујмушсунуз бу дүнјаја?» Бу сөзләри дедијим вахт гапы ачылды, бир нәфәр ичәри дахил олду. О, бизим башчымызә мүрачәтлә деди:

— О Шејх Нәсруллаһы ојнајан кимдир?

Режиссорумуз мәнә кәстәрди. Мән, «Көрәсин вә олмуш?»—дәјә тәшәккәнин үстүндә гурујуб галдым.

О, разылыг әләмәти оларәг башыны тәрпәтди вә деди:

— Чох јахшы, мәшгдән сонра бир јанымә кәлиң, сөзүм вәр.

Биз онун јанына кетдик. Режиссорумуз, мән вә Мирзә Чәлил бер стол архасында әјләшдик.

— Нә.. чаван оғлан, сәнин адым нәдир?

— Әлидир!—дәјә имтаһанларда верилән чәтин суалларын бириә чәвәб верә билдим.

— Чох көзәл, Мирзә Әли! Сән нә ишлә мәшғулсан, охујурсән вә ја гулуг едирсән?

— Гулуг едирәм, түтүнчүләр тичарәтхавасында мирзәлиң едирәм,— дедим.

Мирзә Чәлил күлүмсәди.

— Мәнә елә кәлди ки, сән сәһнә әләминдә чалышырсан.

Нә чавәб верәчәјимн билмәдим. Бурада режиссор ишә гарыштыб:

— Мирзә, бизим Мирзә Әли сәһнә илә дә марагланчыр,— деди.

Бундан сонра мүаллиф «Рамазанда», «Өлүләр», «Пәрдә ачылды», «Әз-внда Тәбриз», «О күнкү Бакы», «Мәдәни иҗтилат тарихимиздә», «Гырылмаз әләгә», «Бир сәһәдин тарихи» вә с. башлыглар алтында сөһбәт едир. Јухарыда гејд етдијимиз китаблары Азәрнәшр буракмышдыр.

«МӘСЛӘК ДОСТЛАРЫ»

Бу китабчаны Ермәнистан ССР «Билиз» чәмијјәти вәшр етмишдир.

Китабчанын мүаллифи, чәмијјәтин үзвү Мәһәррәм Бајрамовдур.

Китабчада, иҗтилатчы-демократ јазычы, бөјүк әдиб, «Молла Нәсрәддин» журналынын јарадычысы Чәлил Мәммәдгулузадәнин вә көркәмли ермәнн јазычысы, ичтиман хадими Александр Ширавкәдәнин әҗилә-мәслик мәфкурә достлуғундан вә онлар арасындакы әдәби әлағаләрдән бәһс олунур.

Һәр шејдән әввал мүаллиф ону гејд едир ки, бу ики јазычы демәк олар ки, ејни вахтда дүнјаја кәлмиш, һәр икиси зәһмәткеш халг күтләләри ичәрисиндән чыхмыш, кәнч јашларыннан халгын ағыр вә мәшәтәтли һәјәтинын чәндли шаһиди олмушдур. Сәдә әмәк адамларынын бир шәрчә чәрәк үчүн өз доғма вәтәнләрини тәрк едән тәмиз гәлбәли, саф аҗдағлы инсанларын тәлөји һәр ики бөјүк сәнәткары данм дүшүндүрмүшдүр. Һәр ики јазычыда әзилән күтләләрә көмәк әли узатмаг, көрдүкләри, шаһиди олдуғлары ачы һадисәләри тәсвир етмәк, јазыб башгаларына чатдырмаг фикри ојаныр.

Һәр ики јазычынын зәнкин вә рәңкарәнх јарадычылығыннан ајтма көрүнүр ки, онлар өз мөвзуларынын халг мәишәтиндән, мүәсир һәјәтлә әләр вә мөвзу сечмәкдә һеч вахт чәтинлик чәкирмәдиләр.

Һәр икки сәһәткәр һәҗәтдә раст кәлиб көрдүҗүнүн һамысыны деҗил, җәл-
һиз типик олаңларынны вә ләзым билдирини көтүрүб гәләмә алырды.
Китабчаны охудуча һәр икки мәсләк достларынны арасында җаранмыш,
кетдикчә мөһкәмләниш гардашыг вә җарадычылыг әләгәләри өзүнү
парлаг сурәтдә көстәрир.

★

«АЗӘРБАҖЧАН ДИЛИНИН ТӘДРИСИ ТАРИХИНДӘН»

«Маариф» нәшриҗаты профессор А. Абдуллаевни «Азәрбаҗчан дилинин
тәдриси тарихиндән» адлы әсәрини нәшр етмишдир. Бу әсәр азәри дили
тәдрисини тарихини тәдгиг етмәк, һәм ана дилинизи бир тәдрис фәнини
кимн кечдиҗи җоллары, бу мәгсәд үчүн апарылан мүбаризәләри, тәтбиг олу-
нан үсуллары, һәм дә мәктәб вә педагожи тарихини даһа дәриндән өҗ-
рәнимәк нәгтеҗи-нәзәриндән чох гижмәтли бир әсәрдир.

Әсәр XIX әсрин әввәлләриндән башлаҗараг дәрүмүзә гәдәр педагожи
ирсини вә мәктәб тарихиндә ана дили тәдрисинә даир ирәли сүрүлмүш
фикирләрдә, кечмишдә чох агыр бир шәраитдә мәктәбләр ачыб ана дилин-
дә дәрс деҗән, дәрсликләр җарадан, әлифбанын ислаһы илә мәшғул олан
габагчыла маарифпәрвәрләрини иш үсуллары, оиларын тәлим-тәрбиҗә вә
ана дили тәдрисинә даир фикирләри илә охучулары таныш едир.

«Азәрбаҗчан дилинин тәдриси тарихиндән» әсәри «Бир нечә сөз», «Ки-
риш» вә дәрә фәсилдән ибарәтдир.

Биринчи фәсилдә «Көһнә мәктәб системи вә әрәб әлифбасынын Азәр-
баҗчан дили тәдрисиндә доғурдугу чәтинликләрдән, икинчи фәсилдә «XIX
әсрин әввәлләриндән башлаҗараг мәктәбләрдә Азәрбаҗчан дили тәдрисини
вәзиҗәти вә һәмни фәнигә даир җазылмыш дәрсликләрини хүләсәси»ндән,
үчүнчү фәсилдә «Азәрбаҗчан дили тәдрисини кеҗиҗәтини җахшылашдыр-
маг үчүн көрүлмүш бәзи тәдбирләрдән, дәрүнчү фәсилдә «1920-чи илдән
сонра мәктәбләриндә Азәрбаҗчан дилинин мөвгеҗи вә тәдрисинә даир геҗд-
ләрдән бәһс олунар. Бундан алава, китабын сонунда кениш «Китабиҗат»
да верилир.

Китабын икинчи фәсли мұәллиф тәрәфиндән хүсусилә кениш ишлә-
мишдир. Бурада XIX әсрин әввәлләриндән башлаҗараг, Бөҗүк Октҗабр со-
сиалист ингилабына гәдәр мәктәбләрдә Азәрбаҗчан дили тәдрисини кеч-
диҗи җоллар, бу хүсусда илләрдә давам етдирилмиш мүбаризәләр, һәмни
фәнини тәдрисинә даир җазылмыш дәрслик вә методик вәсантләр, мәктәб-
ләрдә истифадә олуиуш үсуллар вә с. һаггында апарылан тәдгигат
әсасында элдә едилмиш нәтиҗәләр верилмишдир.

Бу китаб Азәрбаҗчан дили тәдрисини тарихини тәдгиг етмәк җолларын-
да илк самбаллы әсәрдир.

«АЗӘРБАҖЧАН ӘДӘБИ ДИЛИНДӘ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ»

Сөз бирләшмәләри дил системиндә чох мұһүм җер тутур вә дилин үму-
ми гурулушуна мәхсус бир сыра хүсусиҗәтләри өзүндә әкс етдирир. Фило-
логи алимләриниздән Јусиф Сеҗидов өзүнүн җени әсәрини—«Азәрбаҗчан
әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри» адландырмышдыр.

«Азәрбаҗчан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри» адлы әсәриндә мұәл-
лиф сөз бирләшмәләрини нәзәри вә практик әһәмиҗәтиндән бәһс едир.
Бундан алава, сөз бирләшмәләрини тәдгиги, дил системиндә җери, әмәлә
кәләмә җоллары, компонентләри арасында мә'на вә грамматик әләгәләр, сөз
бирләшмәләрини тәснифи вә нөвләри, исми бирләшмәләр, хүсусән фе'ли
бирләшмәләр һаггында кениш вә системли мә'лумат верилир.

Бу әсәр «Кириш»дән, «Сөз бирләшмәләрини тәдгиги тарихиндән»,
«Дил системиндә сөз бирләшмәләрини җери», «Сөз бирләшмәләри вә ил
вә грамматик әләгәләр», «Сөз бирләшмәләрини нөвләри мәсәләси», «Исми
бирләшмәләр», «Зәрф бирләшмәләри», «Фе'ли бирләшмәләр» вә с. мәсәл-
ләрдән бәһс едир.

Һәмни әсәрдән ани мәктәб тәләбәләри, филологи аспирантлар, орта
мәктәб мұәллимләри дәрс вәсант кими истифадә едә биләләр.

«ДИЛЧИЛИҖӘ КИРИШ»

Дилчилиҗә кириш вә җә дилчилиҗин әсәсләри дил һаггында ели демак-
дир. Бу ели—фәни университетин филологи, шәргшүнәслыг вә педагожи
институтларын дил-әдәбиҗат фәкултәләрини дәрс планларында әсәс җер-
ләрдән бирини тутур. Лакин буна бахмаҗараг бу фәнин тәдрисинә аид яв-
диҗә гәдәр элдә анчаг Н. Мәмәдовун «Дилчилиҗин әсәсләри» адлы әсәри
пар иди. Бу әсәр республикамызда илк тәшәббүс кими бөҗүк әһәмиҗәтә ма-
лик олса да, һәмни вәсант програмын бәзи тәләбәләригә чаваб верә бил-
мирди. Она көрә ки, һәмни китабын нәшриндән сонра «Дилчилиҗә кириш»
курсуна аид тамамилә җени програм чап едилмишдир. Бүтүн буҗлары вәз-
рә алараг республикамызын дил алимләриндән Н. Мәмәдов, А. Ахундов
әсәсән, Азәрбаҗчан дили вә җери кәдикчә башга дилләрин материаллары
әсасында «Дилчилиҗә кириш» адлы дәрелиҗи һазырламышлар.

«Дилчилиҗә кириш» әсәриндә дилчилиҗин мұһүм шәбәләри олан фонетика,
лексиколоҗиҗә, семасиолоҗиҗә вә грамматика һаггында үмүми вә кон-
крет мә'лумат верилир. Бундан алава, дилин маһиҗәтиндән, дилин әмәлә
кәләмәсиндән вә инкишафындан бәһс олунар, дилчилиҗин мұәсир тәдгигат
методларындан да данышылыр.

«Дилчилиҗә кириш» әсәриндән филологи, дил-әдәбиҗат фәкултәләри-
нин тәләбәләри, һәмни орта мәктәбин дил мұәллимләри, мараглананлар
истифадә едә биләләр.

Јухарыдакы һәр үч китабы «Маариф» нәшриҗаты бураһмышдыр.

«ӘДӘБИҖАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН АТЕИЗМ ТӘРБИҖӘСИНӘ ДАИР»

Инсанлары мә'нәви вә физики чәһәтдән шикәст едән дини адәт вә ән-
әнәләрин зәрәри маһиҗәтини тәңгид етмәк мәсәләси һәр бир фәни мұәл-
лиминни, о чүмләдән әдәбиҗат мұәллимләрини күндәлик әсәс вәзифәлә-
риндәндир. Чүнки әдәбиҗат ичтинман шүүрун формаларындан бири олуб
һәҗәт керчәкликләрини бәдин образларла әкс етдирмәклә җанашы, һәм дә
билаваһитә идеолоҗиҗә илә бағлыдыр. Тәсадүфи деҗилдир ки, педагожи
елмләр һәмизәди Ш. Микаҗылов әдәбиҗат мұәллимләринә көмәк мәгсәди
илә һазырладығы методик мәктубун мөвзусуну әдәбиҗат дәрсләриндә ша-
кирдләрини атеизм тәрбиҗәси мәсәләсинә һәср етмишдир.

Мұәллиф җазыр ки, орта мәктәбин әдәбиҗат програмында әһәтә олунан
бир сыра бәдин әсәрләр билаваһитә дини мөвһүматын тәңгидинә һәср едил-
мишдир. Бу әсәрләр сырасына М. Ф. Ахундовун «Мүсҗо Жордан вә Дәрәкш
Мәстәли шаһ» кими комедиҗасы вә онун мәшһур фәлсәфи әсәри «Кәмәлүд-
дөвлә мәктублары»ндән көтүрүлмүш парчалар, С. Ә. Ширванини «Кәпәҗә
еһсан», Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона», Ч. Мәмәдгулузадәнин «Өлү-
ләрд» вә «Уста Зәҗнал», Ә. һагвердиҗевин «Хортданын чәһәннәм мәктублары»,
М. Ә. Сабирини бир сыра сатирик ше'рләри, Ч. Чаббарлынын «Од кәлици»

вə башгаларыны энд етмэк олар. Өз јарадычылығыны ја бүтөвлүкдө, ја да гисмэн, билаваситə дини мөһүматта гаршы мүбаризə апармаға һəср едэн јазычыларға јанашы, јарадычылығында динни тəнгиди эсас мэгсəd кини гаршыја гојулмајан јазычыларын эсəрлэриндə дə атеизм мотивлэриннə тəсədүф олушур.

Кəнчлэр орта мəктəбин ајры-ајры сннифлэриндə јухарыда ады чəкн-лэн вə башға јазычыларын мүхтəлиф эсəрлэри илэ бу вə ја дикэр шəкилдə таныш олулар.

Өјрəдилмэсинə програмда ајрыча вахт берилэн эсəрлэри шакирдлэр мү-адлимни рəһбэрлији илэ охујур, дэриндэн өјрəнир, ондан лазымн тэрбијəви нəтичə чыхарыр вə онун һаггында там тэсəввүрə малнк олулар.

Китабчада методик кəстəришини вермəкдə давам едэн мүəллиф јазыр ки, дини хурафатын, фанатизмин тəнгидини верэн ири һəчмли эсəрлэри тəд-рис етмэк, ону тəһлил едиб, кəнчлэрин идеја-сијаси тэрбијəсинə дүзкүн ис-тигамət верэн вə елми дүнјабахышынын формалашмасына көмэк едэн нəти-чə чыхармаг, дини идеолокијаға гаршы онларда нифрət һисси јаратмаг мүəллимдэн хүсуси бачарыг тəлəб едир. Белə эсəрлэри тəһлил етмэк үчүн чох заман эсəри сннифдə вə ја елдə бүтүнлүклə охумаг имкан харичиндə олур, мүəллим эсəри тəһлил етмəклə кифəјəтлэнмэк мəчбуријјəтиндə галыр. Мүəллимин данышыгы шакирдлэрдə эсəр һаггында тэсəввүр јаратмаг үчүн эсас көтүрүлүр. Тəһлил заманы мүəллимин данышыгынын да шакирдлэрə багышладыгы тəсир мүхтəлиф ола билэр. Экэр мүəллим эсəрин идејасыны дејирсə, лakin о, данышыгыны эсəрдэн кəтирилмиш лазымн фактларла да-һа чанлы сурəтдə эсасландырмырса вə јери кəлдикчə һəјати фактларла мү-гајисə етмирсə эсəрдə ирəли сүрүлэн идејаны десə белə, јенə дə шакирдə гүвəтли тəсир кəстəриб, онда дини гаршы икраһ һисси јарада билмэз. Бу-нун үчүн эсəри өзү диггəтлə нэзəрдэн кечирмэли, эсəрин идејасыны ша-кирдлэрə ајдын чатдырмаг үчүн гүвəтли парчалар сечэрək өз дедиклэрини һəмин парчаларла эсасландырмалыдыр.

Мүəллиф, мүəллимлэрə методик изаһат вердикдэн сонра фикрини јекун-лашдырараг јазыр:

— Мəктəблэрдə кəнчлэрин идеја-сијаси тэрбијəси ишиндə эдəбијјатын ролуну дэриндэн дəрк едэн мүəллимлэр, белə мүһүм эсəрлэр үзэриндə ша-кирдлэри даһа чох ишлэдир, билаваситə идеја-сијаси тэрбијə илэ баглы олан јерлэри онларын нэзəринə хүсуси олараг чатдырылар.

Сонра мүəллиф һəмин фикрини мəктəблэрининдə чалышан габагчыл мүəллимлэрин иш тəчрүбэсиндэн кəтирдији нүмунэлэрлə бир даһа ајдын-лашдырыр.

«АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ЭДƏБИЈЈАТ ТЭДРИСИ» МƏЧМУЭСИНИН 1967-чи ИЛ ҮЧҮН ТЕМАТИК ПЛАНЫ

Партија вə һокумəтимизин мəктəб һаггындакы гəрар вə кəстə-ришлэриндэн ирəли кəлэн вəзифэлэрлə əлағəдэр əлараг мəктəбдə дил вə эдəбијјат дəрслэринин тəдриси мəсəлэлэрини јакшылашдырыл-масы.

Мəктəбдə Азəрбајчан дили вə эдəбијјат дəрслэриндə шакирдлэри мүстəгиллик вə фəаллығыны артырмаг, дəрс просесиндə габагчыл үсуллардан истифадə етмэк вə дəрсин еффektivлијини (тəсирини) артырмаг.

Дəрсдə шакирдлэрин идрак фəалијјəтини гүвəтлэндирлэмəsi јоллары.

Мəктəбдə дил-эдəбијјат мүəллимлэрини көмэк едэчək мəгалатэр. Тəлимни мүхтəлиф метод вə пријомларында дəрсдə истифадə едилмəsi.

Орта мəктəб програмында классик вə мүасир совет јазычыларын эсəрлэринин эдəби-бəдини вə дил чəһəтдэн тəһлији.

Дил-эдəбијјат мəшғөлэлэрини анд дəрс нүмунэлэри.

Мəктəблэрдə фəнн комиссијаларынын ишинə давр мəгалатэр.

Дəрсдə ваһид тəлим вə тэрбијə просесини тəмин едилмəsi.

Дил-эдəбијјат дəрслэриндə социалист вəтəншəрвəрлији вə пролетар бəјнəлшилəлчилији, коллективчилик, шүүрлу нитизам, доғручулуг, əмəји севмэк, əмəјə социалист мүнасибəти бəслэмəјин тэрбијə едил-мəsi.

Һəмчишин эдəбијјат вə дил дəрслэриндə атеизм вə эстетик тэрбијə мəсəлэлэрини изаһы.

Ибтидан сннифлэрдə изаһлы, ифадəли гираət тəлимини методик-касы.

Ибтидан сннифлэрдə комментарили (шəрһедичи) хəбəрдарлыгы, изаһлы, көрмэ, сечмэ, јарадычы, сəрбəст вə с. јазылар.

Мəчмуэнин сəһифэлэриндə елми-методик мəсəлэлэрə давр мүба-һисə вə мүзакирэлэр.

Эдəби диспутлар вə онларын кечирилмəsi, ше'р, бəдини нəср пар-чаларынын өзбэрлэнмəsi јоллары.

Китабы севдирмэк, китаб үзэриндə иш, китабдан истифадə јол-лары.

Гочаман вə тəчрүбəли дил-эдəбијјат мүəллимлэрини иш тəчрүбэ-лэрини ишыгландырмаг.

Мүəллимин нитг мэдəнијјəти, мəктəбин ваһид дил режими.

Эдəби јазылар вə онларын апарылмасы, тəсирини вə гијмəтлэндир-рилмəsi.

Шакирдлэрин јазыларында үслуб сəһвлэри вə буылары доғуран сəбəблэр, арадан галдырылмасы јоллары.

Ахшам (нөвбəли) фəһлэ кəнчлэр, кəндли кəнчлэр үмүмтəһсил мəктəблэриндə дил-эдəбијјат тəдриси мəсəлэлэри.

Рус мектеблеринде Азербайчан дилинин тедрисине даир методик
мэгалэлэр, һәмни фәннин тедрис тедчрүбесине анд габагчыл мүэллим-
лэрин тедчрүбесини үмумилөшдирмөк.

Синифдөнхарич вэ мектебдөнкөнэр дил-эдэбијјат мэшгэлэлэринин
тэшкили вэ кечирилмөсн.

Дэрсин өјани вөсантлө тедһинзи, о чүмлөдөн техники вөситэлэрдэн
истифаде мөсөлөсн.

Дэрсин һөјатла сых олагэси.

Дэрсде шакирдлэрин билијинин јохланмасы вэ гијмэтләндирил-
мөсн.

1967-чи илде јубилеји гејд олуначаг јазычыларын һөјат вэ јара-
дычылыгына вэ с. даир мэгалэлэр.

Програм, дил-эдэбијјат фәнлэринэ даир дэрсликлэр, методик вэ
сайтлэр һаггында тэнгид, библиографија вэ аннотасија характерли,
мүэллимлэрин методик суалларына чаваб вэ с. мөвзуда мэгалэлэр.

Редаксија һөјәти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редакто-
муавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вэ З. Сәмәдов.

Корректор Т. Маһмудов.

Чапа имзаланмыш 10/III-1967-чи ил. Қағыз форматы $60 \times 84^{1/16} = 3,5$
ФГ 13024 Сифариш № 400 Тиражы 6562.

Бирләшмиш нәшријјат мөтбәәси, Бақы, Бағдасар Авақјан күчәси,
529-чу мөһәллә.

25 коп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 1

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1967

Scanned with
MOBILE SCANNER